

- Kad me već pitate - rekao je važuci riječi - najviše je bilo slično vašemu.

I u njegovu glasu odjednom sam čuo puno mržnje. Da je mogao, on bi me bio tu na licu mjesta raspeo na jarbol.

KRATKI IZLET

POČET ČU OD TOGA da je moj prijatelj Roko lud. Čovjek bi pomislio da netko tko ima takav kokošji grudni koš, mršave tanke ruke, bezbojnu i rijetku našušurenu kosu i toliko debela stakla na očalima koje uvijek poluslijepo prinosi licu sugovornika ili raznim opasnim električnim instalacijama ili kakvim zupčastim strojevima u radu, ne može sebi dopustiti luksuz da bude još i lud. Ali moj prijatelj Roko je od onih legendarnih ludaka koje bogovi čuvaju.

On će hodati ulicom zagledan u golubove na zabatima kuća i nesvjesno prijeći pedalj širokom daskom prebačenom preko raskopanog kanala. Njemu će ispasti dvadesetica (njemu uvijek nešto ispada) i otkotrljati se među vodove visokog napona na kakvom gradilištu, i on će se prignuti - bez obzira na goleme crne mrtvačke glave što upozoravaju na opasnost - i izvaditi svoje vlasništvo neozlijeđen (jer su bogovi u taj čas na cijelom svijetu obustavili struju) i svojim nevinim slijepim pogledom upitno će vas pogledati, zašto tu stojite razrogačenih očiju kao da ste vidjeli duha.

Pričali su mi ljudi koji ga znadu od ranije da je za vrijeme rata izbjegnuo strijeljanje - jedno od onih na brzu ruku sakupljenih strijeljanja kojima su nas u prvim danima rata bili počeli prorjeđivati. Upravo u času kad su žustre strojnice svojim jednostavnim jezikom progovorile redovima osuđenih koji su oko njega i po njemu legli kao snopovi pšenice, on se sagnuo da dohvati očale što su mu bile pale u blato, između nogu nepoznatih ljudi s kojima je samo naizgled dijelio sudbinu, i on se srušio pod težinom onih što su padali, i tražio je, pužući i pipajući kroz blato, svoje očale, i rovao je tako između lešina po blatu i krvi možda pola sata, možda sat, i kada je očale našao (neoštećene, dakako) ustao je, nataknuo ih i odšetao. Naprosto odšetao. Oni koji taj događaj prepričavaju, kažu mi da je za njega nastrašniji trenutak cijelog tog strijeljanja bio onaj kad je nataknuo očale.

Odakle to zapravo znadu, nije mi jasno. On sam o tome nikada ne priča. Pitao sam ga, doduše. "Što da ti kažem?" odgo-

vorio mi je slijeganjem ramena. "Ne mogu ti to ni sa čim usporediti. Nikad poslije nisam bio strijeljan." Iz njegovih usta to je zvučalo kao doduše sretna, ali posve obična okolnost. Neke su strijeljali i poslije, neke nisu. "Uostalo, zašto bi me i strijeljali?" rekao je.

Moram još jednom ponoviti da je Roko lud, da bih mogao objasniti onu nervoznu vitalnost, neizlječivi nemir, neodoljivi poriv za akcijom, bilo kakvom akcijom, neutaživu žed za promjenom koja bi bez ikakvog povoda, bez ikakve vidljive logike diktirala njegovim neočekivanim postupcima. Naprosto se nije mogao nikada skrasiti na jednom mjestu: neprestano je morao dalje.

Po tomu su mnogi stekli dojam da je on čovjek površan i nepouzdan, prevrtljiv, ili bar ono što se obično naziva "čovjek na svoju ruku" s kojim je bolje ne imati posla. Njemu opet nije bilo nikada osobito stalo do toga što drugi o njemu misle – povodio se za svojim čudima ma s kim bio u društvu – i to je svakako znatno pridonijelo njegovoj reputaciji luđaka.

Ali usprkos glasu prevrtljiva i svojeglava čovjeka, on je privlačio ljude: uvijek se oko njega okupljalo mnoštvo ljudi. Je li u njegovoj urođenoj nervozni bilo nekoga magnetskog šarma, zamamnog obećanja da će se nešto "dogoditi", ili se u njegovoj blizini uvijek nešto zaista i "dogadalo" pa je to zanimalo ljude više nego on sâm – ne znam. Znam samo da ga gotovo nikad nisam vidio nasamo. Oko njega su doduše neprestano bili novi ljudi (rijetki bi se vraćali nakon što bi ga jednom napustili, a nakon nekog vremena svi bi ga napuštali – ne bi mogli izdržati taj tempo) ali što ćemo, i novi ljudi su ljudi.

Sa svim tim ljudima oko sebe, i novim i starim, uvijek se odnosio na isti način. Kad sada razmislim, čini mi se da je on bio jedan od onih rijetkih ljudi koji su sa svima jednaki, bez obzira na spol, vjeru, rasu ili društveni položaj. I svi koji su s njim dolazili u dodir bili su uvijek svjesni da je tu riječ o neponovljivoj i posebnoj ličnosti kojoj u svemu treba puštati na volju. Na njemu je u isto vrijeme bilo najzagonetnije i najprivlačnije to što se uvijek činilo, ma kako on svojeglavo i hirovito vrludao, da je čovjek s ciljem, ciljem koji mi nismo kadri vidjeti; čovjek koji svakim svojim postupkom slijedi diktat neke nama nejasne i preokrutne zvijezde.

Da li nošen nekom gotovo pohotnom znatizeljdom, strašću za iskušavanjem sudbine, da li fiziološkom potrebom za

novim senzacijama, da li urođenom težnjom da "živi opasno", on je uvijek bezobzirno slijedio tu svoju apsurdnu repaticu što je bljeskala iza njegovih debelih leća i nepogrešivim instinktom pronalazio neugodnosti, nezgode, opasnosti, komplikacije, sukobe, iz kojih bi uvijek, kao Feniks, izlazio neozlijeđen.

Ljudi ga nisu voljeli – uostalom, zašto bi ga i voljeli – i znali su sve to, a ipak su ga neprestano slijedili u njegovim potihvatima, iako su komplikacije u koje bi ih on dovodio imale za njih daleko opasnije posljedice nego za njega. Iz močvarne ustaljenosti vlastitog života njegov im je život valjda izgledao kao čist planinski ozon. Čini mi se da smo se svi mi žedno napajali na tom izvoru energije i vitalnosti, na tom neumornom traganju za promjenom, da bismo u njegovoj sudbini našli nešto što nedostaje našoj. Možda smo vjerovali da ćemo se uz njegovu pomoć osloboditi nelagodnog osjećaja da je sve što činimo, sve što uopće možemo učiniti, besmisleno i nepotrebno. On je, htjeli smo to uvijek vjerovati, imao cilj. Nikad nije o njemu govorio. Ali tko da ne misli da čovjek koji tako energično nešto radi, mora imati cilj.

Jasnije mi je sada, dok ovo pričam, da se on bacao tako bezobzirno i nepromišljeno u svaku akciju, u svaku opasnost, u novo i nepoznato, već zato što je osjećao da za njega nema opasnosti. Možda je osjećao da je svaka akcija koju poduzme za njega samog bez ikakvih posljedica, i možda je zapravo tražio, nervozno i histerično tražio takvu akciju koja će posljedice imati. A možda je njega, koji je bio lud, slijep, nespretnan, djetinjast, slab (sve to u većoj mjeri nego mi ostali) štitila njegova zvijezda.

I treći put ga izdajem – čini mi se da je izdaja ovo pisanje o prijatelju – i velim da je sigurno bio lud, jer unatoč svemu tomu, ili možda baš zato uvijek davao dojam sretnog čovjeka. Na malo osebujan način, razumije se. Bio je jedna varijanta sretno budale, trećega sina, ludog Ivanuške, ali i prosvjetljenog proroka, nadahnutog vidovnjaka, zamumuljenog Mesije. Nikada se nije ni na što žalio. Činilo se da nikad nije zabrinut, nikada nezadovoljan.

Beskrajni repertoar svojih neprilika prolazio je tako da se svima činilo da je sve moglo ispasti mnogo gore, i da je rezultat najbolji u danim okolnostima. Iz zamršenih labirinata komplikacija izvlačio se uvijek s gubicima koji bi za sve nas ostale mogli biti tragični i sudbonosni; njemu su ti gubici gotovo bili kao pronađeno gusarsko blago što ga je stekao zahvaljujući posebno

njemu upućenim naklonim smiješkom Fortune. Svoje brazgotine nosio je kao odlikovanja.

U njemu sam prvi i posljednji put vidio istinski i praktički drugačije osjećanje sreće. Za sve nas druge sreća je bila ista: niz bližih ciljeva, plitke stube koje se gube u ružičastoj maglici. Njegova je sreća, bar se nama tako činilo, bila nešto izvanljudsko, granitna baklja što strši iznad magle. Ili je to možda – kako smo nesvjesno osjećali u stalnom pulsiranju njegove histerije – bila prava, nelogična sreća samoga, gologa života; nešto kao sreća po sebi.

Njegovu sudbinu, vjerujem, ne bi mogao izdržati nitko drugi osim njega samoga. Drugi bi u njegovoj koži – ako bi je uopće mogao podnijeti neko vrijeme – bio Job, budio bi opću samilost, i ljudi bi ga davno stavili na teret socijalne pomoći kao dokazani primjer nesretnika; ali Roko je baš u toj koži cvjetao, kao što ledene ruže cvatu jedino na mraznim prozorima.

Imao je dvije velike prednosti – ništa nije posjedovao (ni kuća, ni rođaka) a ipak nije bio sam. Nikada nisam čuo iz kojega je kraja, nitko se nije mogao pohvaliti time da mu je zemljak, nitko nije mogao reći da mu je brat. Nikada nisam saznao gdje stanuje. Ali sâm nije bio.

Jesmo li mi za njega bili prijatelji ili smo mu naprosto bili isto tako potrebni kao i on nama? Ne znam čime nas je smatrao. Ali uvijek je s mnoštvom ljudi bio povezan nizom nerazjašnjivih, kompliciranih veza koje su se međusobno preplitale, dopunjavale, sukobljavale, rasplitale, i samo se on mogao snalaziti u tom nerazmrsivom klupku odnosa od kojih je imao, kao i od svega ostaloga, kao i od cijelog svog života, samo niz neprilika, scena, problema.

Ali sve je to primao s radošću, s beskrajnom energijom, zračeci srećom koju još ni danas ne razumijem, koju valjda neću shvatiti dok budem živ. Imao je uvijek vremena za druge, uvijek snage za druge. A opet, ne bih to nazvao požrtvovnošću ili nesebičnošću. Te riječi ovdje ne ulaze. On je, mislim, morao tako. On možda nije imao drugog sebe osim u drugima. On možda nije imao druge sreće osim nesreće.

Uostalom, tko da to zna? Svakako, nije bio sam jer su ga ljudi uvijek okruživali, uvijek opterećivali svojim nevoljama, uvijek dopuštali da ih odvede labirintima svojih beskonačnih pothvata u nešto u što sami nikada ne bi ušli.

Možda su svi ti ljudi – uključujem tu i sebe – imali osjećaj da je netko takav potreban. Ne možda toliko njima samima koliko nekoj općoj, neuhvatljivoj svrsi, nekom duhu vremena, nekom primarnom životnom načelu, nekim vrijednostima koje nadilaze shvaćanje.

Nisu to doduše priznavali. Ne bi to priznali ni u snu. Načela smo uglavnom bili srušili; vrijednosti su bile mrtve ili su, na brzinu, tih dana umirale. Kad bi se u društvu govorilo o Roku, odmahivali bi rukom uz dobrohotan smiješak: "Ludak! Taj čovjek nema granica". Ali bi odmah spremno stali prepričavati njegovu najnoviju ludost.

Tako je od Roka koga sam ja poznavao, nastala s vremenom legenda koja ga je progutala. Danas ni ja, kao ni itko drugi, ne znam o njemu ništa osim legende. U toj legendi, kako već biva, on je na stanovit način veći, ali na stanovit način i manji od samoga sebe. Njega samoga nema, kao ni mnogih drugih od naših tadašnjih prijatelja. Zato sam i napisao ovaj uvod: znam da u retcima što slijede nisam uspio oživjeti čovjeka kojeg smo mi poznavali. Ovaj čovjek i ovaj svijet ovdje, za tebe je, čitaoče.

BILO JE TO NEGDJE PRVIH GODINA POSLIJE RATA, kada se svima nama činilo da svijet počinje iz početka, iz iskonske magme. Hrabro smo, sa svima drugima, pokušali vjerovati da se sve može iznova otkriti, osvijetliti novim smislom, i da se tu, na ovom komadiću tla, može odigrati potpuno nova drama. Činilo se da je sama zemlja razotkrila pred nama bijela brda svoga tijela i dopustila nam da po njima bauljamo i vršljamo poput neznatih ali plodonosnih kukaca. Činilo se da ima toliko nevinog tla na koje prije nas nije stupila ljudska noga. Činilo se da smo upravo mi pozvani da nakon razaranja nastavimo život, preuzmemo nasljeđe, okrunimo vjekove uspješnom sintezom, da ih dovršimo. Jedan od nas je, sjećam se, i rekao da to "netko crpe našu patnju da dovrši svijet". Imali smo dojam da se napokon nešto događa.

Ratno pitanje "gdje smo?" i poratno "kamo ćemo?" izgubila su svoju oštrinu (sve smo više bili razni, na raznim mjestima, sve više kretali u raznim pravcima), u to vrijeme počeli smo se pitati opet jednom "odakle smo došli?", a teza "treba se vratiti komadić puta da bismo se mogli zaletjeti dalje" postajala je paro-

lom dana. Nećemo valjda počinjati uvijek od nulte točke, uvijek sve otpočetak, kao da nije bilo ničeg prije nas?

Sjećam se da je baš nekako u to vrijeme Karaman pisao o srednjovjekovnim istarskim freskama, i tako se nekako dogodilo da je jedna kombinirana ekipa mladih arheologa, kunsthistoričara, slikara-kopista i fotografa krenula u Istru gotovo spontano, bez nekih naročitih priprema s malim sredstvima i s nikakvim određenim planovima, kao što su se, uostalom, mnoge stvari u to vrijeme radile. Pred nama je lebdio nejasan cilj da, ako je moguće, nađemo kakve nove freske, da izvidimo što se može učiniti da se sačuvaju i sistematiziraju stare, da upozorimo lokalne vlasti na kulturno blago, da se napiše poneka dizertacija i slično. Ne znam više tko je to organizirao i financirao (bit će valjda kakav fond za ovo ili ono) ali kao i mnoge druge mladenačke i oduševljene akcije, to se ubrzo pretvorilo u oduševljeno kolektivno ljetovanje na obalama Istre. Ako se sjećate, prijatelji moji, drukčije se onda i nije ljetovalo.

U to ugledno društvo mladih znanstvenih radnika dospio sam zahvaljujući svojem starom poznanstvu s Rokom – znali smo se još iz srednje škole i povremeno smo obnavljali poznanstvo. Naše drugovanje se sastojalo u tome da je on pričao bez prekida, a ja slušao bez prekidanja. Bio sam dobar, pažljiv slušalac i to ga je valjda na meni privlačilo; možda je mislio da je privlačnost uzajamna. Stoga mi je valjda i predložio, dok smo jednom u kavani prebitali srednjoškolske uspomene (on ih je prebiraio, a ja sam igrao ulogu klimaoca glavom) da izmislim neki način kako bih krenuo s njim i s ekipom kulturnih radnika na tu ekspediciju u Istru koju on priprema. U kojem svojstvu?

– To ćemo već nekako urediti, ne brini – govorio je žustro. – Ne, ne, kažem ti, stvarno nam je potreban predstavnik štampe. To je ionako turneja više, kako da kažem, propagandna nego znanstvena.

Bio sam tada još mlad i, vele, sposoban novinar (s nekoliko reportažica o seljačkim radnim zadrugama i par prosvjetiteljski pisanih napora za uzdizanje masa, tipa *Kako je čovjek postao od majmuna*, u svom nevelikom opusu) i obratio sam se jednom dnevniku da mi dade neznatnu akontaciju i odgovarajuću "šaru", a ja da ću napisati nekoliko reportaža o istarskim freskama, o novoj tvornici ribljih konzervi, a usput, naravno, i o istarskim seljačkim zadrugama. Dobio sam i akontaciju i šaru. Za novine je

bilo dovoljno da sam mlad, a za sve ostalo je, osim malo novca, bila dovoljna šara.

Šara – kakav bilo komadić zgužvanog papira s kakvim pečatom i nečitljivim potpisom – otvarala je onda sva vrata. Važno je bilo samo da bude službena. Što službenija, to djelotvornija. Sa šarom si mogao dobiti smještaj u pretrpanim hotelima, hranu u posebnim restoranima, besplatan put na željeznici, razne usluge lokalnih vlastodržaca. Uglavnom, tek si sa šarom bio netko i nešto, osobito, kako se onda govorilo, "na terenu". Dovoljno je bilo da iza tebe stoji kakva institucija pa da svi vjeruju da iza tebe stoji cijela država.

Sjećam se da je jedan naš zajednički znanac imao vrlo efektanu šaru koju je, doduše, sam izmislio, ali koja je baš zato bila kvintesencija svih šara. U male crvene korice uvezao je dva lista neke stare školske svjedodžbe, uljepio u njih fotografiju i umrljao ih brojnim žigovima. Nasuprot njegovoj mrkoj fotografiji stajala je lakonska tvrdnja: "Ovome se drugu ne smije ništa dogoditi od 0-24 sata". Potpis. Žig jedan. Žig drugi. Ukratko: družo, nema labavo. I kad bi je pokazao u kakvoj gužvi u noćnom lokalnu, ljudi bi se razmicali pred njim kao Crveno more pred Mojsijem.

I TAKO, SA ŠAROM U DŽEPU, i s mojom već pomalo umornom mladošću u srcu, našao sam se u gradiću na obali Istre, odakle smo svakih nekoliko dana, pod strogim Rokovim vodstvom i u, razumije se, strogo znanstvene svrhe, poduzimali izlete prema mjestima u unutrašnjosti u kojima su se, navodno, mogle naći ruševine kakve nepoznate crkve, ali ujedno i vrlo poznato crno vino; u smjeru kakvih legendarnih samostana s osobito čudesnim freskama, ali s isto tako legendarnim i čudesnim pršutom. Dok bi obično ispalo da su ti samostani i crkvice tek puka fikcija, pršut, sir i vino obično bismo zatekli na predviđenoj lokaciji. Pisani dokumenti na osnovi kojih smo tražili kulturne vrednote, bili su najčešće grube krivotvorine, dok je, kako znamo, usmena predaja ostalih narodnih vrednota oduvijek bila vjerna i pouzdana.

Uskoro sam stekao svoje skromno mjestašce u ovom učenom društvu i, kao i svi drugi članovi društva, postao jedna od figura u beskrajnoj i hirovitoj šahovskoj partiji koju je Roko igrao sa životom. Mnogi su se od tih ljudi, kao i ja, međusobno

upoznali tek ovdje, na ovoj ekspediciji, i naše je društvo kao jedinica postojalo zapravo samo u Roku koji nas je na neki način sve ujedinjavao. Roko je bdio nad svakim našim pokretom, svakim razgovorom, svakom manjom zadjevicom, poput zabri-nute kokoške nad jatom pilića. Bio je meštar svih ceremonija, začetnik svih planova, ostvaritelj svih zabava. Bio je uvijek svuda i na svakom mjestu.

Gotovo svaki dan kretali smo na novi istraživački pohod. Mladi znanstveni radnici primjenjivali su svoje škrto i prilično općenito znanje na određestima naših ekspedicija, uglavnom u dugim i pod konac pijanim diskusijama o, primjerice, hrvatsko-talijanskom pitanju u Istri, ili o moralnim kvalitetama ovog ili onog profesora ili šefa kakvog uglednog instituta o kojemu su ovisili. Preferirali su hlad, travu i crno vino iz demžane koju smo uvijek nosili sa sobom, ali ne bi imali ništa protiv kakve zabitne krčmice u selu, gdje se u dimu i mirisu sumpornog cvijeta igrala briškula, tanko rezao pršut, tanko svirile roženice.

Kako nisam poznao nikoga od objekata njihovog uče-nog interesa, nisam mogao punovažno sudjelovati u žestokim disputima oko njihovih moralnih i stručnih karakteristika, i moji skromni prilozi ekspediciji obično su se sastojali u tome da se sa seljacima pogađam oko cijene vina, sira, slanin srdela i maslina, koje bismo kasnije blagovali u udobnoj historijskoj sjeni kakvog kulturnog spomenika. Moji novinarski izvještaji svodili su se na dirljive opise tek oslobođenih prirodnih ljepota, na izmišljene dijaloge s radnim ljudima Istre, i na nekoliko općih mjesta o tomu "što bi sve trebalo učiniti" na kulturnom uzdizanju masa uz pomoć fresaka – približiti freske masama ili mase freskama?

Moram još jednom naglasiti da je Rokova zasluga što smo se uopće bilo kamo i micali. Nakon prvog optimistički započetog i bezuspješno završenog pokušaja da pronademo neku legendar-nu crkvu iz desetog vijeka, primjerak autohtone starohrvatske arhitekture od koje nismo našli ni traga (kraj koje smo navodno ili prošli, kako su neki kasnije tvrdili, ne videći je i smatrajući je običnom bunjom – ili je to zapravo i bila obična bunja koju su drugi smatrali crkvom; to se valjda nikad neće razjasniti), svi su se već bili umorili od arheologije i kunsthistorije, i lijeno se pre-dali suncu, vinu i promiskuitetu – čemu se ovakvi knjiški crvi, nakon gladnih godina provedenih u oblacima prašine, usrdno predaju čim omirišu malo svježeg zraka, a da o pršutu i ne govorimo.

Sve bi se to dakle glatko pretvorilo u jedno više ili manje ugodno ljetovanje da nas Roko nije tjerao kao grešne duše, ili da smo imali dovoljno vlastite volje i snage da se odupremo nje-govom navaljivanju. Ali čovjek je bespomoćan u prisutnosti nadmoćne energije kakva je, bez svake sumnje, bila Rokova. Čim netko poželi da nas vodi, nitko sretniji od nas; predajemo se vodstvu kao da je to jedina stvar koju smo od života očekivali. Možda je naša žeđ za vodstvom (jer sami nismo vidjeli dalje od nosa) učinila od Roka vođu, a možda je u samoj prirodi vode da oko sebe stvara takvu žeđ, i sve se, osim puta prema fatamorgani njegove oaze na obzorju, čini neplodnom pustinjom. Ne znam. Znam samo da smo otpočeka s olakšanjem, pa čak i s oduševljenjem primili Rokovo vodstvo.

Teško je reći zašto je baš on vodio ekspediciju, i zašto je sve to činio. Je li bio zadužen od kakvog ministarstva, ili angažiran od kakvog instituta, ili naprosto dodijeljen od neke turističke ili druge organizacije? Jasno mi je da mu nije bilo do našega znanstvenog uspjeha, pa preko toga do karijere; to uostalom i ne bi bio baš pravi način da se ona ostvari: svi naši izleti (sada ih bez okolišanja mogu nazvati njegovim) svršavali su, naravno, bez ikakvih rezultata, i što se znanstvenog aspekta stvari tiče, mogli smo komotno ljetovati i bez toga.

Svi smo uskoro stekli dojam da njemu i nije do rezultata nego do samog kretanja. Neko unutarne nezadovoljstvo, nemir u njemu samom, neka luda osobina njegova temperamenta tjerala je njega da tjera nas, jednako nemilosrdno. Neprestano se nešto moralo raditi. Uvijek kad bismo preko volje, i bez uvjerenja da za to postoji kakav ozbiljan razlog, krenuli pod nje-govim vodstvom na idući izlet, meni se činilo, negdje u nekom mutnom i zabačenom dijelu mozga, da idemo tražiti nešto što nam zaista nedostaje, nešto vrlo važno (ne freske i crkve, ne historiju); nešto što se zapravo uopće ne može naći, ali nešto vitalno i bitno čega je jedino Roko doista svjestan, i mučio bih se pokušavajući da to dokučim, osjećajući svoju nemoć i nespo-sobnost i teška bi se sjena umora, malodušnosti i beznađa spu-stila na mene, bezrazložna ali tim strašnija, i činilo bi mi se da nešto u meni vrišti: ne idi, stani, nema se kamo. Ali nitko nije mogao odoljeti Roku.

Možete misliti da ga to nije učinilo osobito popularnim u redovima mladih učenjaka koji su bespomoćno zamuckivali, petljali, nastojali izbjeći njegov pogled (vjerovali su možda da

radi po višim direktivama), dok je on izlagao svoje bjesomučne planove koji su bivali sve češći i sve složeniji, kao što su izleti bivali sve dalji i naporniji što se naše vrijeme više bližilo kraju. Ali njegov intenzitet i njegova evidentna ozbiljnost ("Drugovi, vi znate da mi moramo...") stvarali su takvu atmosferu da je bilo sve teže išta reći protiv njegovih itinerera, a da se to ne shvati kao osobna uvreda i izglasavanje općeg nepovjerenja organizatoru.

I tako bismo svako malo iz naše baze na obali krenuli na novu ekspediciju prema unutrašnjosti, neko vrijeme obično namrgodeni i mrzovoljni, a onda, prilagodivši se polako i postupno uvjetima koje je stvorila viša sila – kao što to uvijek ide – nastojali spasiti ono što se spasiti dade, što je zapravo značilo: čim prije prošvrljati krajolikom, čim prije se negdje zavaliti u travu, zaboraviti Roka, naljoskati se, štogod zapjevati i tako izdržati napore znanstvenog rada dok se opet ne vratimo u bazu.

SVE SAM OVO ISPRIČAO SAMO ZATO da bi vam bilo makar malo jasnije kako se dogodilo da smo potkraj toga kratkog zajedničkog ljetovanja, kad je Roko jednoga dana iznenada (koliko god da smo to očekivali, uvijek bi nas zatekao iznenada) predložio glasom koji ne trpi protivljenja: "Ljudi, idemo u Gradinu", svi mi zaista i pošli. Nismo više ni tražili da nam navede kakav-takav razlog; bilo nam je dovoljno da on tako kaže. Takav je valjda uopće princip dovoljnog razloga. Netko nešto kaže i ti ne vidiš razlog da ga poslušas, ali ne možeš ga odbiti jer gdje da nađeš kakav razlog protiv?

– Prema mojim informacijama, Gradina je mjesto koje treba vidjeti – rekao je Roko – Vedi e poi mori. Ako to ne vidite, niste vidjeli ništa. Cijeli cjelcati grad koji čeka upravo na nas.

I već po zvuku njegovoga glasa bilo je jasno da zaista nismo vidjeli ništa – u svom škrtom životu – i da to mjesto doista treba vidjeti kao što čovjek treba udisati zrak. Bilo je smjesta očito da nam nema druge.

– Što ima tamo? – neki su pokušali da ga zbune.

– Ima li smisla da idemo ko slijepci? – rezonirali su drugi.

– Tko je uopće čuo za Gradinu? To je mačak u vreći. Sigurno je sve već uništeno, razneseno. Gdje je k vragu Gradina? Na specijalki je nema.

Istini za volju moram ovdje spomenuti da nisam više siguran je li Roko rekao baš Gradina ili neko slično opisno ime

koje sam zaboravio, i kojeg se poslije nitko više nije mogao sjetiti. Kao što se nismo kasnije mogli sjetiti ni smjera kojim smo išli, ni čovjeka kojeg nam je Roko doveo navečer uoči izleta, i koji nam se kleo da "tamo brate, imaš slikarija koliko ti srce hoće", i čije su priče postajale sve kićenije i opis potpuniji i bogatiji što smo ga više pojili vinom koje smo, naravno, i plaćali.

Kasnije su mnogi pokušali rekonstruirati naše kretanje po sjećanju na pejzaž, kuće ili razne oznake, odrediti približno položaj te Gradine, ali sve uzalud. Sjećanja se nisu podudarala ili se nisu mogla naći u stvarnosti. Neki su čak poduzimali putovanja do nekih mjesta ili ruševina koje se nazivaju Gradina (ima toga više nego što bi čovjek mislio – našli su nekoliko Gradina) ali nisu otkrili ništa slično onome gdje smo mi bili i što smo vidjeli.

Ali Roko je onda na sva pitanja strastveno i spremno nalazio uvjerljive odgovore. Nastojali smo se kasnije doslovno sjetiti njegovih riječi, ali kako nismo mogli dozvati u pamćenje strast i oduševljenje koje je u njima živjelo, riječi su bile hladne i bez pravoga smisla, ništa se iz njih nije moglo zapravo razumjeti, pa smo ih uskoro pobrkali i zaboravili.

Možda ih je samo on znao tako izgovoriti da u njima oživi skriveni smisao. Možda je jedini on mogao pokazati kako *ima* smisla da se čini upravo ono što činimo mi. Ili da se uopće što čini. Možda je taj smisljeni život davala riječima njegova neukrotiva energija, intenzivna žed za akcijom, a možda stvarno ima ljudi kojima se otkriva skriveni smisao stvari, koji je drugima nedokučiv. Možda je Roko bio jedan od tih ljudi. Možda je u nekom drugom vremenu mogao biti kakav prorok. Što je uostalom ovakav kakav jest i mogao biti u ovom vremenu.

– Ljudi, sutra idemo u Gradinu – govorio je oduševljeno da smo svi do tada samo to čekali. – Sve ću ja urediti, ništa vi ne brinite. Možda ćemo imati sreće s vremenom. Vrijeme je da imamo sreće.

SVOJ OPTIMISTIČKI MONOLOG nastavio je sutradan ujutro dok smo se mi svi pospano i nevoljko okupljali oko otvorenih vrata malog autobusa sa šesnaest sjedala, šarenog kao *cassata*-sladoled, što ga je Roko zajedno sa šoferom iskamčio bogzna gdje i u koju uzvišenu svrhu. Autobus je stajao na malom trgu rasklopljenih vrata kao kakav nespretan albatros. Ubacivali

smo unutra svoje torbice sa zairom, demizanu s crnim vinom – da se, ako dođe do najgoreg, može praviti bevanda – od koje se nikad nismo rastajali. Nitko nije mnogo govorio osim Roka. On je obigravao oko nas, prebrojavajući nas, raspoređujući, ne dopuštajući nam da se po svom običaju razmilimo po okolnim kavanama i krčmama.

– Ljudi moji, mrdnite se malo, bogamu – Roko nas je budio iz jutarnjeg drijemeža i zlovolje. – Dajte, ulazite već jednom da vidim jesmo li svi. Pa zar ne možete ni pet minuta sjediti na jednom mjestu? Kamo ćeš sada, pitam? Stoko jedna obična! Čekaj malo: dvanaest, trinaest ...gdje su Slovenci? ...Gdje su nam ženske? Vidiš, majku mu, već je osam a još nismo ni napola... Dajte, pokažite bar malo dobre volje... Goriva? Pa zar si se tek sad sjetio da nema dosta goriva?

– Ova krntija inače ide na rakiju – branio je netko šofera – što će mu nafta?

– Što si se tu ukipio ko lipov svetac? – oborio se Roko na nekog drugog. – Pusti bar da netko uđe... Što, već sad morate žderati kao da tri dana niste jeli? Lokati ko zvijeri?

Skupljali smo se tako pod barožnom vatrom njegovih riječi, jedan po jedan, zijevajući, češući se, izmišljajući tisuću sitnica samo da odgodimo čas polaska.

Vladimir, fotograf, dogegao se polako s noge na nogu, mamuran kao uvijek, i bacio je nekamo u unutrašnjost autobusa kožnatu torbu s kamerom i nizom privještenih kožnatih kutijica. Vidio je Roka, opsovao nešto u bradu, i zatim počeo razgledavati autobus izvana, kao konja, tapšući ga po bokovima. Bavio se time neko vrijeme. Svidjelo mu se odjednom kako su vrata odjeknula pod njegovim dlanom. Još jednom ih je pažljivo udario osluškajući, a onda je kao bubnjar u transu izveo na vratima cijeli mali tam-tam, nerazumljivu poruku koja se razlijevala po cijelom trgu. Kad ga je to zadovoljilo, nasmjehnuo se umorno, otresao dlanom o dlan i krenuo teturajući nekamo prema kavani.

– Kamo ćeš? – viknuo je Roko za njim, histerično.

– Pišati – izjavio je Vladimir lakonski ravno u lice našim dvjema suputnicama koje su upravo dolazile budne, uredne, umivene, za inat vrućini obučene od glave do pete u identične sive vjetrovke, sportske suknje, debele čarape i cipele za hodanje, kao blizanke; dolazile su elastičnim planinarskim korakom, kako i priliči dvjema dobroodgojenim gradskim pucama, sada svjesnim omladinkama a budućim kulturnim radnicama koje su se

valjda i rodile s mentalitetom usidjelica, koji su smatrale svojom posebnom društvenom vrlinom. Za sve ovo vrijeme koliko sam ih poznavao, nisu se rastajale jedna od druge, i kako ih nitko nije dobro razlikovao, zvali smo ih odmila "naše dvije Ofelije". Ozračje opće moralne čistoće nametalo je ovakve samostanske asocijacije. Spomen pišanja bio je u to vrijeme ravan skatologiji – vrijeme je bilo takvo: sve ljudsko bilo mu je strano.

Bile su jedine ženske u našoj ekspediciji (kao što vidite, stvar je u početku bila zamišljena vrlo naučno) i smatrale su da su, ovako osamljene, u toj muškoj rulji svakako ugrožene; čas je u opasnosti bila njihova nevinost, a čas njihov sufražetski ponos. Valjda im se činilo da je to isto. S njima je naša ekspedicija, od svih prednosti što ih donosi žensko društvo, dobila jedino njihovo refleksno i zdušno zgražanje na svaku pa i najbezazleniju prostotu, tako da je čovjek imao bar zadovoljstvo da od srca prostari, kad mu se pruži prilika. Tako smo, kao obično kad čovjeku drugo ne preostaje, psovali: nekoliko smo psovki odnjegovali specijalno za njih.

Obje su bile mršave, neženstvene, s kosom bez sjaja, i obje su nosile identične naočale bezbojnih okvira, kao što su i same djelovale bezbojno; obje su imale identične skicenbuhe i u njima identično nespretne crteže, u glavama identično banalne ideje; obje su studirale povijest umjetnosti, u čemu još nisu dospjele tako daleko da bi shvatile kako glavni predmet njihova studija treba da bude umjetnost nalaženja muža. O tomu su dosad instiktivno znale samo jedno: u svojoj planinarskoj prošlosti, u drugarskoj bespolnosti, naučile su da žensko, pa ma kako sufražetsko, uvijek mora na izlet nositi u torbici mali stolnjak (po mogućnosti bijel), kuhana jaja, pohane šnicle i sl. I sada su dakako ponijele svoje vojničke sive platnene torbe natrpane svim i svačim, i vojnički ih prebacile preko ramena, ponosnije nego bi druge srebrnu lisicu. Ispunjavale su svoj skautski zadatak: prepušteni sami sebi, lako bi muškići skrenuli s pravoga puta, ostavljeni na milost i nemilost krčama i krčmarica.

– Ah, kakav *danas* imamo program? – raspitivale su se skladnim jutarnjim glasićima, kao da svaki dan inače idemo u kino. – Druže Roko, kamo nas vodite?

– U bijeli svijet – odgovorio je s prozora autobusa Petar Arheolog, stijena na kojoj je počivao temelj naše ekspedicije. – U crnu vukojebinu.

- Lokalni folklor kaže - objasnio je netko sa susjednog prozora - Tutto il mondo e una vukojebina.

Ofelije su prezirno frknule i energično krenule prema prednjem ulazu autobusa.

- Ne nadajte se previše od lokalnih vukova - doviknuo je treći. Pijana unutrašnjost autobusa već je skladno pjevušila:

Ti si malu vučica, ja sam mali vuk ...

- Samo se vi zajebavajte! - prosvjedovao je netko. - Ovce jedne! A kamo idemo? Kamo nas vodi ovaj kreten?

- Znaš ti - tumačio je učeni Petar - da ime Roko potječe od staro-nordijskog *hróhr*, što znači "jak čovjek".

- Svejedno je kreten.

Šofer je demonstrativno slijegao ramenima dok je ubacivao prazne vojničke kanistere za naftu u prtljažni prostor. Roko je nešto vikao iz daljine, dovlačeći od kavane nekolicinu naših putnika koji su već bili zabrazdili s jutarnjim rakijama.

- Jesi li uopće probao ovdašnji amaro? - nastojao mu se otrgnuti jedan od onih koje je potezao za rukav.

Držeći u drugoj ruci čašu, pokušavao ga je zaustaviti i objasniti mu prednost lokalno proizvedenog pića. - Jasno da nisi. Amaro, to je piće! Evo, molim te. Probaj! Samo malo srkni. Probaj! Da vidim jesi li čovjek ili nisi.

U glasu čovjeka čula se zaista iskrena pijana molba, kao da će se stvarno po tome vidjeti konačno je li Roko čovjek ili nije. Ali Roko je bio nemilosrdan. Gurao ga je prema autobusu sve dok ga nije tutnuo kroz vrata.

- Amaro! - kukurikao je čovjek s vrata kao kakav groteskni pijetao. - Pijte lokalni nepenthe!

I tako, malo po malo, pojavili su se i posljednji. Dva brata Slovenca crvenih lica, oba mladi ljubljanski stručnjaci kojima se nikada nije vidjelo koliko su popili: uvijek su izgledali jednako. Obično su šutjeli i sistematski pili. Zvali su to "raditi na piću" - i u tomu su bili solidni, kao što već Slovenci moraju biti. Pili bi sve dotle dok im crvene žilice na licu ne bi pomodrile, a onda bi mirno, bez obzira na bilo što, gdje god da su se zatekli, zaspali blaženo kao djeca.

I sad su dolazili svojim kao uvijek malo ukočenim, dostojanstvenim korakom, malo staklenih pogleda, s bocom koparskog vina u rukama - drugo vino nisu pili iz principa. Da su bili trijezni, nisu; ali nitko živ ne bi mogao pogoditi jesu li to ostaci prošle noći ili svježije jutarnje zalihe.

- Oni više i ne piju - netko je bio rekao o njima - samo dolijevaju.

- Idemo, ljudi, konačno - vikao je Roko oko autobusa kao usplahireni pastir. Uхватit će nas najveća vrućina.

- Možeš me uhvatiti - izjavio je netko kratko.

Kad je autobus napokon krenuo, neki su pjevali u takvom raspoloženju kao da se već vraćamo:

Vino piju četvorica

sve dva i dva, i dva i dva ...

Petar je još uvijek hihotao na neku šalu koju je sam za sebe izmislio, i povremeno bi glasno dobacio nevidljivom sugovorniku na sjedištu iza sebe:

- Kako si ono rekao? Tutto il mondo? ... A od čega smo ono počeli: da idemo u bijeli svijet! Ne, crni. Od čega smo počeli? Već sam sve pobrkao. Ljudi, sve sam pobrkao.

Petar je imao potrebu da mu sve bude jasno.

USKORO SE POČEO GUBITI ONAJ OSJEĆAJ toliko prirodan putnicima da im se bez njega čini kao da i ne putuju, osjećaj da su nešto ostavili, zaboravili ponijeti, propustili učiniti; nešto posebno važno, neki dio prošlog života koji će im, ma kako dugo putovali, ma gdje stigli, ma koliko se sve izmijenilo, ipak biti potreban i u novom životu. Ali ništa nije toliko važno. Počeli smo se postupno prepuštati ravnodušnosti, onoj međustaničnoj hibernaciji duha kad čovjek ni sa čim ne stupa u bliži kontakt, ne uspostavlja odnose, već je samo promatrač slika uokvirenih prozorom. Tako smo postali prolaznici koji su tek usput, sasvim slučajno, baš u *ovom* pejzažu, kraj *ovih* kuća ili uz *ova* stabla. Nije nam *tu* živjeti; imamo druge, važnije ciljeve. Nekamo nam je stići.

Činilo se da smo se napokon oslobodili nekog unutarnjeg grča, neke panične ukočenosti, i s povjerenjem smo se predali autobusu, sigurni da će nas nekamo dovesti - putnicima ne preostaje drugo osim te sigurnosti. Samo su još dvije točke živjele u našoj svijesti: odakle smo krenuli i kamo ćemo doći. Sve je drugo samo već odavno uhodan i nepromjenjiv sustav slučajnosti, labirint digresija u koji je bolje ne zavirivati previše detaljno.

Neprestano me progonilo priviđenje da netko nedostaje. S vremena na vrijeme pričinilo bi mi se u kutu vidnog polja da

netko sjedi na praznim sjedištima u stražnjem dijelu autobusa, ali kad bih se okrenuo, prikaze bi nestalo. Koga smo to ostavili? – pitao sam se. Tko je to još morao biti s nama?

Osvrtali smo se sve manje, i uskoro smo sasvim prestali. Jednolično drmanje i ljuljanje autobusa umirilo nas je, a zatim obavilo onim putničkim poludrijemežom u kojem se razmjerno lakše podnose tegobe putovanja. Tresli smo se i poskakivali obješenih čeljusti, otupjeli, gledajući polusklopljenih vjeđa u prazno. Imao sam osjećaj da mi je mozak od udaranja o stijenke lubanje omekšao kao hladetina. Razgovor je prestao. Čak ni Roko nije neko vrijeme ništa govorio.

Prolazili smo jedoličnim krajolikom (gromače, vinogradi, makija), tek pokatkad nekim mjestom (krčmica, pošta, crkva, kuće od kamena). Zapazio sam nešto što me neće napustiti do kraja putovanja: činilo se da se pejzaž ne mijenja. Mjesta kojima smo prolazili bila su slična kao jaje jajetu; imao sam dojam da se vrtimo u krug. Što se može, pomislio sam, to nam je konačno i cilj: običi ova mjesta i vratiti se.

– Cesta je strašna – jadikovao je netko iza mene.

– Kao da su je plugom orali – rekao je netko drugi iz špilje autobusa.

Možda glavom Kraljević Marko – živnuo je treći. – Otjerao je Turke pa nema tko popravljati.

– Kakvi, molim vas, Turci u Istri? – pobunila se jedna Ofelija.

– Onda Veli Jože, koji je otjerao one druge.

– Čim skreneš s glavne ceste – rekao je netko iz prednjeg dijela autobusa – kao da nisi više u civilizaciji. Nigdje oznaka.

Stvarno, zapazio sam i ja: otkako smo krenuli nisam vidio oznake. Je li to važno? Vidio sam da Roko sjedi kraj šofera i pokazuje mu put.

– Tko zna kako se zovu ova mjesta? – pitao je netko ravnodušno.

– Što te briga? Mjesto ko mjesto – zaključili su.

Nakon stanovitog vremena, na nekom praznom raskršću bez oznaka, dok je šofer mijenjao brzine nervozno trzajući polugom odlučujući se kamo da krene, autobus je zakrkljao kao da ga nešto guši i stao. Oblak prašine koji nas je slijedio, spustio se oko naših prozora. Nastala je iznenadna tišina.

Šofer je nekoliko puta zavrnuo ključem. Čulo se kako elektromotor škrebeće u prazno. Šofer se izvukao sa sjedala i

skočio van ljutito zalupivši vratima. Pogledali smo se u šutnji dok se izvana čulo kako šofer štropoće poklopcom motora. Roko je izašao za šoferom.

Ustajali smo jedan po jedan, rastezali ukočene udove i izlazili van, u prvi dnevni val vrućine. Promatrali smo neko vrijeme zamršenu utrobu motora po kojoj je šofer nervozno vršljao psujući ispod glasa. Autobus je stajao nasred ceste. Zdesna i slijeva odvajali su se manji putevi i gubili se u prašnoj makiji, ali bez naznake kamo. Nadaleko nije bilo traga kakvoj ljudskoj naseobini, kakvoj kući, živom biću.

– Što sad? – pitao je netko. Glas je zazvučao neprirodno i šuplje u tišini.

– Ništa vi ne brinite – rekao je Roko svima sa sretnim licem kao da oko sebe dijeli božićne poklone. – Sad će se sve to popraviti.

Ovo "sad" potrajalo je više od pola sata i ništa se nije popravilo. Dva mlada slovenska znanstvena radnika, koji su bili samo nosom provirili iz autobusa a zatim se zavalili na sjedišta i nastavili piti, dovršili su svoju bocu koparskog vina, zavitali je kroz prozor u kamenje kraj ceste i počeli pjevati:

Činca Marınca, s tega ne bu nič

što je Roku naočigled išlo na živce. Malo dalje, na gromačom ograđenoj livadici, ženske su brale cvijeće, kao što prave Ofelije i treba da rade, a drugi su nestrpljivo premetali nogama prašnjavu travu uz cestu. Šofer je brisao znoj i kleo.

Bilo je sve toplije i nestrpljenje je raslo. Neko vrijeme dokono smo nagađali gdje bismo se mogli privremeno smjestiti. Ali nigdje na vidiku nije bilo ničega, nikakve krčme, nikakvog idiličnog ladanjskog dobra, nikakvog priprostog ali gostoljubivog čovjeka, pa je prekid puta bio i suviše očit, jasno je da smo zapeli.

Gledali smo autobus s mnogo mržnje. Činilo mi se da nije pokvaren nego tvrdoglav. Kao da negdje u svojoj utrobi od žica i zupčanika, u svom uljevitom krvotoku zna da o njemu ovisimo i da se zato namjerno uskopistio. Čovjek i ne primjećuje koliko ovisi o stvarima dok ga one ne izdaju. A izdaju ga upravo onda kad su mu zaista potrebne. To je civilizacija. Tako primjećujemo da s njom živimo, ali da ona, ima svoju volju. I da smo, uglavnom, bespomoćni. Da smo, da tako kažem, suputnici.

Šofer je spomenuo tri majke božje.

– To ti je civilizacija – započeo sam upravo maglovitu meditaciju, jer mi je sunce udarilo u glavu. Šofer je shvatio da se

to odnosi na njega. Pogledao me i bijesno tresnuo francuski ključ o zemlju. Vladimir je naslonio uho na haubu, kao da osluškuje radi li što u motoru. Udario je dlanovima po zvučnom limu, skandirajući:

Tam-tam, tam-tam-tam-tam, tam-tam

Tam-tam, tam-tam-tam-tam, tam-tam

i dovršivši kompliciranu ritmičku frazu, osluhnuo je još jednom i onda slegnuo ramenima:

- Nitko se ne javlja - zaključio je.

- Ti si ga i učarao - rekao je netko.

- Ja? - rekao je Vladimir. - Roko nosi peh, to se zna.

Roko ga je samo nijemo pogledao.

Sabrali smo se oko haube kao stari anatomi. Zbunjeno smo se pogledali: izlet se pretvarao u problem.

- Što sada? - upitao je netko u šutnji. Pitanje je bilo općenito, ali svi smo očekivali, ne bez stanovite zloradosti, da Roko odgovori. Čekali smo prilično dugo. Pogledao nas je jednog po jednog.

- Idemo pješke - rekao je nekim malim, prigušenim glasom koji me iznenadio i uplašio. A onaj koji sam zna što je strah, brzo ga prepozna u drugom. Vidio sam da se on boji. Čega se to boji? - pitao sam se, ali sam se i sâm malo uplašio.

- Pješke, molim vas lijepo? - rekao je netko.

- Ja znam put - rekao je Roko - I nije više daleko.

- Ali pješke - zgrozili su se. - Znamo da znanost traži žrtve, ali per pedes?

- Braća Slovenci su mrtvi pijani - izjavio je netko s vrata autobusa. - Spavaju kao zaklani.

- Pametno - odobrio je drugi.

- Tamo još hajde-de - razmislio je netko - ali kako ćemo natrag?

- Hajde, ljudi - govori Roko - sve je ravno ko na tanjuru.

- Meni su ravni jedino tabani; ne mogu pješačiti - rekao je jedan i demonstrativno krenuo prema vratima autobusa. - Čekat ću dok se ne pojavi kakav auto.

- Ovdje je auto posljednji put prošao - počeo je Ivan hineći starački napor da se prisjeti - bit će bilo dvadeset osme ili dvadeset i devete, ako me sjećanje ne vara.

- Za pješačenje imam taman toliko snage da se vratim u grad - rekao je netko.

- Okruglo šezdeset kilometara - rekao je šofer.

- Onda do najbliže autobusne postaje.

- Uostalom, što ćemo sa ženskinjem? - povikali su. - Kako će one hodati?

Osjetivši smjesta da je ženska ravnopravnost u pitanju, Ofelije su spremno reagirale:

- Ne brini ti za nas. Mi smo planinarke.

- Ne vidim doduše ni prebite planine - rekao je Vladimir. - Ne mislite valjda da ćemo do Triglava, na ovu stranu. Ili do Ohrida na onu.

- Ohrid nije planina - rekle su Ofelije.

- Morat ćemo prespavati, gdje stigli da stigli.

- Da spavamo ovdje? Meni već dolazi da prilegnem. - rekao je netko.

- Idemo, ljudi - zaključio je Roko. U međuvremenu je izvukao iz autobusa svoju malu plavu sportsku torbu, prebacio je sada preko ramena i pošao cestom. Osamljena, nakrivljena, groteskna figura. Kamo? pitalo je nešto histerično u meni, kamo? Ali nisam se usuđivao slušati taj glas.

- Hajdemo - rekao sam misleći da je tako potrebno. - Roko zna put.

Vidio sam kako se mnogi još kolebaju, a samo neki odlučuju. Ubrzo su se oblikovale dvije grupe: prvo oni koji se odlučuju, a onda za njima, lijevo i desno, oni kojima je odluka drugih najvažniji razlog za svoju.

- Hoćete li i vi s nama? - pitao sam šofera koji je sjedio na prednjem braniku i pokušavao obrisati ruke gužvom kućine natopljene naftom.

- Ne - rekao je mirno. Moram čuvati autobus dok ne naiđe neki auto da pozove pomoć. A što vam ja i trebam bez autobusa?

Roko je već bio prilično odmakao cestom.

Mnogi su, vidio sam, odlučili da ostanu.

- E, onda ništa - rekao sam onima koji ostaju. - Pričat ćemo vam kako je bilo.

Nevoljko su nam mahnuli, kao što smo mi nevoljko krenuli. Kad smo odmaknuli dvadesetak koraka, okrenuo sam se još jednom. Autobus je stajao nasred puta gledajući me svojim bazedovskim očima poput kakvog golemog vodenog konja. Svi

su se pred vrućinom sakrili unutra i vrata su autobusa bila zatvorena. Činilo se da tamo uopće nema ljudi.

PANIKA I APATIJA SU PROKRUSTOVA POSTELJA na kojoj se raspinje duh moje generacije. Između te dvije opreke morao bi postojati cijeli niz stanja za koja su nas učili da ih smatramo zapravo normalnim. Ali kao da je neka bezobzirna i strašna ruka izbrisala iz svih nas te prijelazne nijanse. Mi nismo bili sposobni ni jednog jedinog časka živjeti u stabilnijoj duhovnoj ravnoteži. Zašto je tako? Ne znam. Toliko stvari ne znam baš o svojoj generaciji. Uvijek mi se činilo da su pokoljenja prije našega i nakon našega toliko jasnija.

Znam jedino da su me do ludila, do histeričnog drhtanja dovodili nagli ispadi, eksplozije panike, koje bi jedine bile u stanju da nas trgnu iz apatičnog tavorjenja i bezvoljnog prihvaćanja svega što nam se pružalo ili nametalo. Da li bi to iz nas naglo progovorili kakvi urođeni prenatalni užasi koje smo inače uspijevali potiskivati i kontrolirati jedino potpunim zatajivanjem duha, želja, sebe, nade, nekom vrstom samozaštite kakva je apatija? Koliko sam puta sažaljevaao svoje drugove, mrzio i prezirao sebe što ne znamo ili ne možemo živjeti bez tih ekstrema, izvan tog kalupa krajnosti u koji smo se zatvorili, živjeti u jednom vedrom ekvilibriju, uz ohrabrujući oslonac razuma. Ali bio sam bespomoćan kao i drugi.

I možda zato što me budi iz apatije, a možda i zato što sam osjećao da nemam snage da se sam oduprem naletu panike, Petra sam gledao s nemoćnim gnjevom, gotovo s mržnjom.

Petra koji je do tog časa, kao i svi mi ostali što smo se uputili pješke na dug i neizvjestan put, hodao zlovoljno i rezignirano prašnjavom cestom, po vrućini, već možda cijeli sat, u teškoj malodušnoj šutnji u kojoj su se jasno razlikovali zvukovi pojedinih cvrčaka u rijetkim maslinama, a koji je sada panično, s nekim urgentnim nemirom u glasu, ponavljao već ne znam po koji put, sve intenzivnije:

– Gdje smo? Ljudi, znate li vi gdje smo?

Nitko mu prvi put nije odgovorio. U razbacanoj koloni gledali smo bijelu cestu pod nogama.

– Pa, zaboga, vidite li vi da ovdje uopće nema znakova – rekao je nekoliko koraka dalje. – Nema imena mjesta. Nema putokaza. Po čemu da znamo gdje smo?

– Vrlo važno – promrsio je netko kroz zube. – Tu ili tamo.

– Što si navalio – rekao je drugi – zna Roko valjda.

Pokušali smo ga smiriti, ali nesigurnost u našim vlastitim glasovima hranila je njegovu paniku.

– Ljudi, treba nešto učiniti. Ne možemo ovako, kao stoka. Mi smo se izgubili. Izgubili smo se, shvaćate zalutali. Trebalo bi se vratiti dok još ima vremena.

Zastali smo nasred vrućeg dlana ceste koja je, koliko smo mogli vidjeti, ispred i iza nas bila posve jednaka, kao i pejzaž s obje strane ceste, tako da se činilo da zapravo nigdje nismo ni stali, nego da još uvijek na čudesan način putujemo, tu, zaustavljeni iznenada u nigdini, da se vrtimo zajedno sa svijetom na nekoj strašnoj orbiti, sprljeni kao kukci na užarenoj tavi ceste.

– Zalutali smo, izgubili smo se, gotovo je – Petar je histerično dizao glas, pobunu, a očaj u njegovom glasu miješao se s optužbom. Dok je govorio, neprestano je promatrao Roka.

– Ti znaš put, je li? – rekao je napokon. – Znaš gdje smo? Znaš ovo! Znaš krasni! Ne znam uopće zašto još idem za tobom.

Ne okrećući se Roko je gazio dalje. Krupne kapi znoja cijedile su mu se iza ušiju na potiljak.

Prepirali smo se s Petrom, objašnjavali mu da cesta mora voditi nekamo, da što to znači "zalutati" ovdje, u civiliziranom kraju, gdje ima toliko i toliko stanovnika na kvadratni kilometar, i gdje uvijek možeš naći ljude, razumiješ li, ljude; nema problema, nismo u pustinji nego u Istri, cijelu je možeš prijeći za dan hoda, zemlja je istina mala, ali pouzdana; sirotica je, ali je naša; zna se gdje smo; i da kakva je on to kukavica, mekušac jedan, boji se malo protegnuti noge, prespavati u kakvoj bunji ili na sijenu, pa i pokisnuti ako treba, ali ništa nije djelovalo uvjerljivo, a ja sam se nemoćno ljutio osjećajući u svojim riječima, još u času dok sam govorio, strah i paniku nalik njegovoj, primjećujući tu istu paniku u gestama i glasu ostalih. Osjećao sam kako su razlozi koje navodimo slabi i neznačajni, kako su oboreni prije nego što ih iskažemo. Nitko im, pa ni mi sami, nije vjerovao. Nitko više nije vjerovao razlozima, riječima, drugome. Da nam je sada tko rekao gdje smo i kamo idemo, ne bismo mu vjerovali ni da smo u Istri, ni da smo u ovom stoljeću, a kamoli da postoji Gradina i da ćemo do nje doći; bila bi to samo riječ, prazna ljuska. S prvim žmarcima na potiljku osvrtni smo se po krajolik, a rečenica koju je Petar ponavljao kao pijan

Treba se vratiti dok još imamo vremena

odjekivala je u nama glasnije od svake razumne riječi, kao posljednji očajnički poziv, jedino spasonosno geslo.

A onda, isto tako naglo kao što je došla, panika se počela smirivati. Prepirka je jenjala, prestali smo se međusobno uvjeravati u bilo što, gundali smo još neko vrijeme, ali već smo polako i instinktivno krenuli u neurednoj grupi za Rokom koji je cijelo to vrijeme stajao malo po strani i promatrao nas, a sada se nasmiješio i polako pošao cestom dalje, držeći napola okrenutu glavu da vidi kutkom oka da li ga slijedimo. Slijedili smo ga.

Hodali smo za njim pogrruženo, još uvijek pod dojmom prepirke, iscrpljeni i umorni od panike koja nas je ostavila kao iscijedene krpe, i znao sam ne samo po sebi nego na neki način kolektivno da sada opet nastupa stara dobra apatija. Spuštalas se s ovih nebesa poput blage zavjese sunčane maglice u kojoj je sve oko nas zatreperilo poput svjetlucave, nejasne, pospane fatamorgane.

I tada je Roko, nekoliko koraka ispred nas, zastao i pogledao nas porugljivo i superiorno, i pokazujući rukom naprijed, kao Napoleon kod Austerlitz, rekao je:

– Evo vam vašega znaka.

Zaista, ugledali smo znak, daleko naprijed na okuci. Iz te daljine nije se moglo vidjeti što na njemu piše. Približili smo se, malo posuđeni zbog svoje malopredašnje gluposti, i smijali smo se sami sebi bespomoćno razmahujući rukama, kao da jedan drugom hoćemo reći, da kako smo samo mogli oko takve tričarije onoliko raspravljati, gubiti glavu, paničariti.

Oznaka je stajala uz samu cestu, naherena na savijenom crno-bijelo ispruganom metalnom stupu s kojeg se ljuštila boja. Ploča je bila natučena kao da se netko na nju nabacivao kamenjem, boja gotovo posve ostrugana, a rđa je tako duboko zajela rubove lima da je to možda bila samo polovica ploče. Ipak, bila je oznaka. Očito stara, tko zna otkad, sada neslužbena, ali možda još vrijedi. Može se čitati.

OVDJE SKRENI LIJEVO

pisalo je na njoj.

Zaustavili smo se pred putokazom i dugo, svaki za sebe, sricali natpis. Kroz mene je prošla neka kratka i nejasna jeza od te enigmatičnosti. Bilo je strašno da tu, u ovoj pustinji, na-

jednom, niodakle, iskrasne ovakav lakonski znak: "Ovdje skreni lijevo". Kamo? – upitao sam, ali već trenutak kasnije zaboravio sam pitanje. Čemu cjepidlačiti? Kakva je da je, ponavljam, ipak je oznaka, putokaz, negdje nešto postoji. Tko ju je pisao, znao je što piše i komu piše. Znao je da nekamo vodi.

Od ceste se nalijevo odvajao mali nogostup kroz grmlje, tek za širinu čovjeka. Stajali smo neko vrijeme bespomoćno se vrteći na mjestu, poput naplavina na račvanju rijeka. Staza je vjerojatno nekoć bila znatno šira: sa strane, obrasli korovom, vidjeli su se tragovi traktorskih gusjenica, kamionskih guma, mnogih prolaznika. Roko se odjednom glasno nasmišao i zagazio u grmlje. Pošao sam za njim. Kao da smo se unaprijed dogovorili, ostali nas nisu slijedili. Vladimir je sjeo uz putokaz, oslonivši se na nj leđima, kao da demonstrativno želi pokazati da ga istraživanje ne zanima.

Roko je preda mnom razmicao granje kupina, oprezno preskačući niske bodljikave grmiče koji su se razrasli na stazu. Nismo prešli tako ni stotinjak koraka, kad je Roko iznenada stao usred sve gušće, sve više makije. Gledao je pred sobom nešto što nisam mogao vidjeti od njegovih leđa u isprepletenom šiblju.

– Majku im božju pokvarenu – prosiktao je Roko kroz stisnute zube. – Boga im prevarantskog ....

Prišao sam njegovim leđima i pogledao preko ramena. Grmlje je na tom mjesto naglo prestajalo. Ali prestajalo je ujedno i sve drugo: staza, tragovi vozila, prestajalo je tlo. Pred našim nogama bila je kamena provalija, ne dublja od pet-šest metara ali dovoljno smrtonosna. Sa svih strana okružena grmljem bila je ovalnog oblika, i oštre kamene stijene spuštale su se do dna gotovo okomito. Staza je očito vodila samo dovdje. Nije bilo zaobilaznog puta ni lijevo ni desno. Nije bilo putokaza. Kamen u jami bio je crveno umrljan od krvi mnogih putnika koji su ih dovdje slijedili. Ili je to možda bila samo boksitna rudača, zemlja-crvenica kojom se ovaj kraj oduvijek dičio? Napušteni rudnik boksita? Stari kamenolom? Bile su to samo riječi pred ponorom koji nas je vrebao.

Okrenuli smo se zgranuti, nijemi, i ne pogledavši se, i vratili se istim putem natrag. Roko je sada išao iza mene. Ostali su me dočekali upitnim pogledima – u očima im se zrcalila nada. Nisam imao snage da im išta kažem. Pogledao sam znak. Stajao je uz cestu, običan prometni znak istrošen vremenom, rdav. Zanimemio sam pred njegovom običnošću. Znao sam da ne mogu

ništa učiniti. Nisam ga mogao čak ni mrziti. Bilo je nešto ne-shvatljivo u tom da je tako beznačajan, trivijalan, a da sadržava toliko nade, toliko razočaranja.

- Dobro ljudi, što je? - pitali su Roka. - Izgledate kao da ste vidjeli sablast.

- Provalija - rekao je Roko. - Put vodi ravno u provaliju. Više kao u stupicu. Kao što urođenici hvataju lavove.

- Ovdje bi i moglo biti kakvih urođenika - rekao je Petar. - Čuo sam bubnjeve.

- S lavovima stvar stoji slabije - raširio je ruke Vladimir. - Ne možeš ovdje više naći par lavova ni za lijek.

On i Petar su se uzajamno zahvalno nasmijali.

- Majku im njihovu prljavu - ponavljao je Roko još uvijek sav drhtav, kao da gleda pred sobom neku dublju i tamniju provaliju.

Nitko nije pitao komu majku, komu sunce pokvareno? Nitko nije pitao kamo, zašto, koga? Svi su znali da se zbiva neka perfidija kojoj je bolje ne saznati počinitelje, razloge, ciljeve. Svi su znali da nas čekaju još mnoga skretanja, mnoge zamke. Ali nastavili smo dalje pješaćiti; isprva uzbuđeno se osvrćući, strepeći od onog što smo vidjeli i od onog što još dolazi, a zatim opet ravnodušno, kao da se ništa nije dogodilo.

ROKO NAS JE VODIO VIJUGAVOM I PRAŠNOM CESTOM, ne dopuštajući nam da se igdje zaustavimo. Hodali smo već cijelu vječnost. S vremena na vrijeme prolazili bismo raskršćima koja su se račvala pred nama kao neispunjena obećanja. Gledali bismo čežnjivo i lijevo i desno, zastajali bismo hineći oklijevanje, hineći potrebu da razmislimo, da izaberemo, ali on se na to ne bi uopće obazirao.

Na raskršćima nije bilo putokaza, nikakvih upozorenja ni zabrana, mjesta ni udaljenosti, ceste su se spajale i razdvajale, ali on je bez neodlučnosti, s nekom unutarnjom sigurnošću odabirao put koji se njemu valjda činio pravim. Naprosto bi, ne mijenjajući korak, nastavio dalje jednim od puteva kao da njime svakodnevno prolazi, tako da uopće nismo ni stizali pitati kamo se ide.

Čeznuli smo za ugodnim skolastičkim disputom o pravcu kretanja, o mogućnostima izbora, s demokratskim nadglasavanjem, negdje kraj nekoga trokrakog raskršća u sjeni lipe, za

zelenim stolom travnjaka. Ali on je bio čas pred nama, čas iza nas, čas među nama, obigravajući nas kao brižan pastir, i ništa se nije moglo. Kad god bi netko nešto zaustio, on bi nekim šestim čulom naslutio opasnost i već bi bio tu, neprestano nešto pričajući kao čovjek koji zapravo govori sam za sebe, ali u nazočnosti njemuštih životinja koje doduše na neki način voli, ali za koje ipak zna da ih svakako mora voditi dalje, čas blagošću, čas čvrstinom, i tako je pleo pred nama svoj beskrajni, isprekidani monolog, što je, kako znamo, osobina pastira osamljenih na dugim putovanjima sa stadom. Govorio je o svemu i svačemu, samo ne o tomu kamo idemo, iako bi katkad spomenuo Gradinu, kao da su put i cilj savršeno jasni, i tako je nekako ispalo, zahvaljujući dijelom njemu a dijelom našoj ravnodušnosti, da nitko zapravo nije ni upitao gdje smo.

Išli smo samo dalje, samo dalje. Kraj jednog potoka koji nam je presijecao put žuboreći kroz mali nadstvođeni kanal ispod ceste, učinili smo sve što se dalo. Potok je bio svjež i bistar, grgoljio je kao kič-potoci iz priče i s obje strane ceste prostro ugodne hladovite travnate oaze, po kojima smo se, kao da je pala neka nečujna zapovijed, ravno s ceste, ne zaustavljajući se, raštrkali kao rakova djeca. Neki su punili čaturice vodom. Neki su se izvalili u travu rastežući se u slatkoj čežnji za odmorom. Jedna od Ofelija smjesta je izvadila iz svoje torbice bijeli ubrus i prostrla ga u travu ispod bagrema.

- Hoćemo li piknikovati? - pitala je.

- Tu negdje mora biti podzemni izvor - viknuo je Petar od potoka. - Usred ove vrućine voda je kao led.

Ali desetak minuta kasnije, Roko, koji nije ni silazio s ceste nego sjedio na njenom rubu spustivši samo noge u travu, sam, prašnjav, napet, ni najmanje se ne opustivši na odmorištu, osovio se naglo i zabacio torbu preko ramena.

- Hajdemo, ljudi. Nije više daleko - rekao je. - Da stignemo prije mraka. Hajde. Gradina čeka. Onda se raskravljuj do mile volje.

I govorio je dotle dok se i zadnji među nama nije spakirao i pognute glave, sa zavišću se osvrćući prema travnatoj oazi, pogrbljen kao deva, uspentrao na cestu i krenuo dalje, njišući se pod nevidljivim i sve većim teretom.

Tako smo u pogruženoj šutnji marširali dalje, rasuta kolona, ne gledajući se međusobno u oči nego spustivši pogled u prašinu pod nogama. Voda u čaturicama uskoro je postala mlaka

i ustajala, a i samo sjećanje na svježinu potoka pretvorilo se u nešto pomalo stidno, i ničega nije bilo iza nas što bi nam izgledalo vrijedno posebnog žaljenja, niti čega ispred nas što bi bilo vrijedno posebnog željenja. Napor je rađao gorčinom.

– Pa da ga čovjek ne mrzi! – rekao je netko kraj mene.

Nisam ni podigao pogled da vidim tko govori. Glas je bio pun jeda, prosiktan kroz zube, nemoćan. Uskoro je taj isti glas govorio u meni samom. Hodali smo u dugoj šutljivoj mržnji, kroz vreli pejzaž koji je podrhtavao pod sunčanom jarom.

TAKO SE DESILO (DESILO VELIM, jer se ne može reći da je tko od nas išao po nekom planu, još manje je li to želio ili ne želio – pitanje se uopće nije postavljalo) da smo oko podne stigli u neko mjesto, a da to zapravo nismo primijetili. Iznenada smo se našli među prvim rijetkim kućama koje su pred nama naprosto izniknule iz pejzaža.

Cijelo mjesto, kako smo uskoro mogli vidjeti, sastojalo se od dva veoma duga, veoma jednolična niza kuća poredanih s obje strane ceste. Cesta se suzila i vijugala sada između pročelja kuća, kao rijeka u kakvom kanjonu. Sve su kuće bile otprilike jednako visoke, zidane prizemnice, ožbukane prilično davno, sada već trošne, i sva su vrata bila zatvorena, svi prozori zaštićeni sklopljenim škurama. Škure su bile jedina varijacija u tom mjestu: bilo ih je tamnozelenih, sivih, smeđih, crnih, čak i jarkocrvenih. Ali sve su bile zatvorene.

Vrućina je bila nepodnošljiva. Sunce se stostruko reflektiralo od bijele kamene prašine na cesti i između sivih glatkih zidova koji su nas pritješnjavali kao zmijoliki lijevak. Nije se osjećalo ni ono malo svježeg daška koji nas je pratio dok smo bili na otvorenom. Nikoga nije bilo na cesti. Hodali smo kroz mrtav grad, u potpunoj tišini.

– Mora da ipak ima nekoga – rekao je Petar muklo – samo su se valjda pozaklanjali pred vrućinom.

– Možda su čuli da dolazimo – rekao je Vladimir.

– Ma valjda ima, bogamu, neka krčma – rekao je Ivan. – Nešto valjda radi i po vrućini.

– Naša glasovita gostoljubivost vrijedi samo za pristojne ljude – upozorile su Ofelije – a ne za ovakve probisvijete.

Prolazili smo kraj slijepih prozora osvrćući se lijevo i desno za nekim znakovima života. S većine prozora boja se već

ljuštala, ali neki su bili svježe obojeni, i to nam je davalo kakvu-takvu nadu da ipak postoji nešto živo u ovom sablasnom gradu. Tada smo ugledali žene.

Bile su na prozoru ne višem od metra iznad zemlje – znate kakve su prizemnice u provincijskim mjestima. U prvi čas osjetio sam olakšanje videći otvoren prozor, makar bio i jedini. Ali onda smo se približili, kao začarani prizorom, i mogao sam vidjeti žene izblize. Bile su tri, sve tri neočekivano goleme, i stajale su u crnom ždrijelu prozora kao živa slika uokvirena sa strane tamnocrvenim škurama; jedna se naslonila golim podlakticama na prozorsku dasku, o jedno rame objesila joj se druga, a treća je stajala s druge strane, uspravna i opuštenih ruku.

Bile su na niskom prozoru, tako da smo imali dojam da ih gledamo s visine – što zbog niskog prozora, što općenito. Neću to nazvati prezirom ili potcjenjivanjem, ali u naš odnos prema njima uvukla se, umjesto zahvalnosti i olakšanja koje smo u prvi mah osjetili, neka vrsta pomanjkanja odgovornosti koju putnici-prolaznici osjećaju prema ljudima onih krajeva kojima samo prolaze, bez namjere da se tu zaustave i puste korijenje. Osjećali smo da naš svijet neminovno prolazi mimo njihovog i da se dodiruju samo površno, samo slučajni trenutak. Čemu tu onda osjećati neke ograde, obzire, skrupule? Smijali smo se bezobrazno, šeretski, prosto.

Žene su nas gledale s prozora odgovarajući na naš smijeh istim takvim šeretskim, drskim smijehom, gurkajući se međusobno, tri krupne, monumentalne, stamene žene na uskom otvoru prozora, krupnih, nasmijanih lica, širokih jagodica, nerazmjerno krupnih obliha ruku, kao da ih je Kljaković naslikao; oslonile su svoje mesnate, mišićave podlaktice na prozorski prag, ugnijezdivši na njima svoje omašne zdrave grudi, kao da ih nude na golemim smeđim pladnjevima, grudi poput krupnih zrelih dinja, u grubim, gotovo muškim košuljama, od ne sasvim izbijeljenog seljačkog platna. Smjenjivale su se na najpogodnijem mjestu prozora robusno se otimajući za prostor, ali jedva da se moglo razabrati koja je koja, jer su sve tri bile slične kao goleme brončane blizanke u postamentu kakvog spomenika.

Ljudi, te žene su bile monstrozno goleme! Što smo bliže prilazili, činile su nam se sve veće. Tri gorostasne, tople, jake žene, malo razbarušene, poluraskopčanih košulja – kao da su tek maloprije ustale iz vruće postelje – gledale su nas otvoreno, drsko, proždrljivo, nespunito, kao što su im krupne grudi pod

košuljama bile očito nesputani valovi mesa, i smijale su nam se, napola porugljivo, napola pozivajući nas, gurajući se međusobno s ironičnom lascivnošću, s priprostim nagovještajem pohote, tri praiskonski moćne ženke nezajazljive snage, koje su bile svjesne i pokazivale je na sve strane, tri žene na niskom prozoru u bezimenom pustom mjestu zvale su nas iz razdražljive polutame, iz zagušljive unutrašnjosti s neprozračenom posteljicom, vukle su nas poput golemih neodoljivih magneta da uđemo u vlažnu tamu što miriše po njihovu znoju i jetkim sokovima, iz žege i sparine, s okuke vijugave ceste, odakle se i tako i onako nije vidjelo kamo dalje. Kakav je Odisej ovdje potreban da zaustavi svoje mornare! Poput Maelstroma, virovi su nosili naš brod prema niskom ponoru prozora. Kako se slatka i konačna činila zagušljiva paklena tama iza njihovih širokih leđa!

Zaustavili smo se drhteći pomamno, na samom rubu ponora. Svega još nekoliko koraka dijelilo nas je od žena. Što nas je spriječilo da ih ne pređemo? Ne znam. Sve je bilo dobro bez riječi. Što nas je natjeralo da u tom času progovorimo i rastjeramo slatku omaglicu u koju smo tako naglo tonuli? Zaustavili smo se i počeli dobacivati dosjetke, izazove, prostote, kao da nas nešto iznutra na to prisiljava, došaptavajući nam riječi kao da nam lijeva otrov u uho. U neprilici svaki pred sobom prikrivali smo cerekanjem, uzajamnim pogledavanjem, gurkanjem, sve tjeskobniju spoznaju kako su sve te prostote suvišne i nepotrebne, da i sami ne shvaćamo pravi smisao onoga što govorimo, već samo nemoćno osjećamo da se time nešto beznadno i nepovratno kvari. Žene nam nisu uzvraćale, već su se i dalje samo smijale, šutke, drsko, ali s dostojanstvom što ga imaju životinje, beskrajno nadmoćne našem pubertetskom nadmetanju riječima.

Iznenadnost i snaga prvotnog doživljaja mrvila se pred nama kao kula od karata. Došlo mi je da zaplačem. Zašto smo to učinili? Možda zbog prolazničkog prezira, a možda zbog kolektivnog duha jer nas je bilo previše, i možda smo se stidjeli jedan drugoga, i možda ovakve odluke čovjek može donijeti jedino sam, možda ima prilika koje jedino sam čovjek može iskoristiti; ili smo se možda u posljednji trenutak uplašili pred tim monumentalnim praroditeljicama, osjećajući da smo im nedorasli. Ili smo se možda osjetili nedostojnim i zato se osvećivali. Možda pomalo od svega toga.

I sudbonosno smo zastali. Naše dvije Ofelije, toliko različite, gotovo dečkići, gotovo bespolci u usporedbi s ovim grandioznim ženskim jakotama na prozoru, demonstrativno su se povukle nekoliko koraka u stranu i odande indignirano frktale na svaki naš gest. Ali pored sve indignacije nisu mogle da ne gledaju i da ne budu fascinirane ritmičkim ritualom ruku što smo ga kao kakav plemenski ples plodnosti izvodili pod prozorom.

Vladimir, fotograf, smaknuo je na trbuh svoju kožnatu torbu s kamerom i udarajući po njoj tam-tam, pjevušio je stegnutim glasom, ispred svih, kao vrač, bezobrazno se cereći:

*Oj, djevojko košulju podvрни,
Što se ono međ nogama crni*

a žene su na prozoru grohotale zabacivši glave, i njihovi su monumentalni vratovi bljeskali pred nama poput zrcala – sitno mišićje na tim vratovima isprepletalo se u čudesnom kaleidoskopskom treperenju poziva i želje, topline i pohote.

U tom trenutku upleo se Roko (kad već više nije bilo zapravo potrebno, znam) i tek tada, kad je prigovorio, shvatio sam da on i nije sudjelovao u nijemoj igri, i da je do tada stajao iza nas razrogačenih očiju u kojima se zrcalio očaj, užas, odvratnost, što li? Zar je peder? upitao sam se, ne znajući ništa bolje.

– Jeste li poludjeli? – govorio je Roko nervozno, prigušeno, kao da se boji da nema više mnogo vremena. – Što, nikad niste vidjeli ženske? Kao da su vas s robije pustili. Pustite, ljudi. Poslije. Kasnije. Treba ići dalje. Hajdemo, molim vas lijepo. Hajde, kad vam kažem. Nije više daleko. Zaboravili ste: Gradina čeka. Zar ćete s ovima ovdje... Zbog ovih ovdje... Ljudi, idemo...

Skakutao je od jednog do drugog, prijetio i molio, potezao nas za rukave, pokazivao na cestu, upozoravao na naše Ofelije, koje su nam davale do znanja da su uvrijeđene i da nas preziru, i tek bi s vremena na vrijeme, iskosa, ispod oka, neki put pogledao žene na prozoru, kao što čovjek kojemu se žuri i koji nema novca gotovo s mržnjom gleda izlog s igračkama u koji su se zatelebala njegova nerazumna djeca. I konačno, u atmosferi je nešto nepovratno puklo, i vidjeli smo da moramo dalje.

Kad smo napokon krenuli, polako, jedan po jedan, Roko je odahnuo. Pogledali smo žene još jednom, s beskrajno nemoć-

nim žaljenjem, i produžili sredinom ceste ne usuđujući se skrenuti ni lijevo ni desno, kao da se bojimo kuća. Premda su svi drugi prozori bili zatvoreni i kapci čvrsto sklopljeni pred užasnom vrućinom, i mi smo hodali u sparnoj šutnji osvrćući se prema onom jednom prozoru koji je, činilo se, bio otvoren upravo sada, samo u ovom času, baš za nas, posljednja prilika koja nam se pruža, i pozivao nas da se predamo njegovom toplom spasonosnom zagrljaju.

A možda je taj prozor uvijek tu, uvijek otvoren, utješio sam se desetak koraka dalje, možda se uvijek možemo vratiti.

- Ljudi moji - rekao je Petar iznenada - kako su velike!

- Goleme! - rekao je Ivan hihoćući. - Podsjetile su me na onaj vic o vrapcu i slonici.

- Prostak - rekle su Ofelije.

- Tko bi onakve grdosije zadovoljio! - rekao je Roko. - Ubile bi boga u vama.

To mora da su neke ženetine! - rekle su Ofelije. - Onako se nuditi svakom tko prođe.

- Naša diljem svijeta glasovita gostoljubivost - rekao je Vladimir.

- Kako su velike! Ponovio je Petar željno, vukući noge cestom i podižući prašinu.

- Osim toga - rekao je Roko kao da nastavlja misao koju je prije započeo - tko zna nema li u ovom kraju endemičkog sifilisa?

Jara je bila neizdrživa. Hodali smo još neko vrijeme nerasploženi, povučeni duboko u sebe, razmišljajući svaki svoje, važući neke nevidljive, neopipljive vrijednosti u odnosu prema tri teške, jake žene koje su nam bile tu, nadohvat ruke, dok se uopće nije razabiralo kamo ćemo dalje i hoćemo li nekamo stići. Ali ništa se nije dalo učiniti. Bilo nas je, kao što sam rekao, previše: pazili smo budno jedan na drugog.

I onda najednom, kad je slika žena počela već polako blijedjeti u našem pamćenju, Petar, koji je zaostao u hodu, zaustavio se iznenada nasred ceste oturući znoj s čela i nervozno skidajući naočari, brišući ih prljavom maramicom, daleko iza nas, nekako malen, sam i pogrbljen u lijevku ceste što se gubila u perspektivi, i viknuo je izdaleka nekim visokim zategnutim glasom, izobličanim možda od nesavladive želje, možda od preteške odluke, glasom koji sam jedva prepoznao:

- Stanite.

Svi smo zastali i osvrnuli smo se jednakom kretnjom, poput krda. Činilo mi se trenutak da sam u nekim očima vidio isti onakav nagao proplamsaj nade, kratak očajnički bljesak, koji se tako često među nama ponavljao, da se zatim smjesta ugasi. Petar je stajao, usredotočen na brisanje očala, nasred ceste i rekao, sad tiše i prirodnije:

- Razmislio sam malo, ljudi ... i eto ... što god vi rekli da rekli...

Roko je nekoliko puta žurno koraknuo prema njemu kao da ga želi spriječiti da ne izgovori posljednje presudne riječi. Ali nešto ga je zaustavilo na pola puta.

- Koji ti je bog, Petre? - pitao je slabim glasom, zaustavljajući se nesigurno kao da traži ravnotežu.

- Ništa - rekao je Petar. - Ništa mi nije, Roko. Samo ne idem dalje. Idem natrag - pokazao je palcem iza leđa.

Svi smo ga nijemo gledali. Osjećao sam kako u nama naočigled raste neki nagonski otpor, kolektivna osuda. Ovako svi zajedno nismo odobravali njegov postupak, iako je, mislim, svaki od nas pojedinačno želio biti na njegovom mjestu i zavidio mu na hrabrosti, ili na kukavstvu, na slabosti ili na snazi.

- Budi drug - rekao je Roko - svi smo zajedno pošli i svi ćemo zajedno ... Ti nam trebaš kao znanstvenik.

- Oprostite - rekao je Petar trepćući na suncu nešto od svjetla, nešto od neprilike - neću da kvarim izlet, ali ... nije sve ni u znanosti.

- Nema smisla da se sad dijelimo - rekao je Roko.

Petar je šutio gledajući kroz stisnute kapke. Onda je naglo nešto u sebi presjekao:

- A zašto ne bi bilo? - upitao je, i bilo je očito da je njemu jasno da smisla ima, i okrenuo se, i iznenada laganim, veselim korakom, kao da je naglo stresao s leđa onaj golemi teret koji smo svi osjećali, krenuo ravno prema kući s tri divovske žene, cijelom jednom svijetu što je sada pripadao isključivo njemu.

Gledali smo za njim kako odlazi malen i sada živahan niz duboki kanjon ceste. To sam možda mogao biti i ja, pomislio sam. To dio mene odlazi, osjećao sam. Šutjeli smo tako nekoliko časaka u pogrnuženom razmišljanju, a onda smo krenuli dalje, i začas je svako od nas imao nešto da kaže o Petru, o tomu kako je njegov postupak zapravo nekorektan, antikolegijalan, kako on zapravo i nije pravi drug, kako nas je napustio, da kažemo točno,

dezertirao, i da što mu je to trebalo sad kad smo i tako blizu cilja, ako hoće žensku, je li, može je uvijek naći, a ne baš sad, i sve tako. I moj je glas našao svoje skromno mjesto u tom koru. Kad se govori u ime korektnosti, svi treba nešto da kažu. Gledao sam pred noge kao i drugi, hodao i govorio. Znali smo u dubini duše da smo svi mogli učiniti isto, i pojedinačni stid zbog kolektivnog ponašanja sprečavao nas je da jedni druge pogledamo u oči.

JARA JE POTMULO TUKLA u našim sljepoočicama. Šutnja je trajala cijelu vječnost. Hodali smo dalje pustim vijugavim gradom ne susrećući nikog živog. S kuća su nas gledali zatvoreni kapci. Na svakom novom zavoju nadali smo se da ćemo izići na otvoreno, ali s obje strane ceste dočekivale su nas stalno kuće i samo kuće i uvijek iste kuće, tako da smo povjerovali da se vrtimo u krug.

Išli smo sporo, bezvoljno, šutke. Samo je Roko zadržao kakvu-takvu živahnost i kružio u hodu među nama, ne usuđujući se doduše govoriti ali zavirujući nam zburnjeno u pognuta lica, i učinilo mi se, kad je isto tako pristupio meni, da u njegovim očima vidim očajavanje zbog naše tromosti i bezvoljnosti. Podsticao nas je, ali kao da mu se samom smučilo. Nijemo nas je ohrabrivao, a samom mu je trebalo ohrabrenja. Gotovo da osjetim sažaljenje prema njemu i da progovorim, da ga osokolim, da mu kažem da sve razumijem (iako ništa nisam razumio), ali nekakav nijemi prkos, zluradost, pa čak i zavist, nisu mi dali. Stegao sam zube i šutio kao i drugi.

I kad smo nešto dalje, u tom predugom nizu kuća, ugledali širom otvorena podrumaska vrata u koja su se, nekamo duboko u tamnu unutrašnjost, spuštale s ruba ceste strme kamene stube, i nad tim crnim širokim hrastovim vratima s golemim rezama rasklopljenim na jednu i drugu stranu do zida, pribijenu običnu neblanjanu dasku na kojoj je crnom uljanom bojom i nespretnim primitivnim rukopisom pisalo VINO NARAVNO, Roko je s nekim jedva dočekanim olakšanjem, s usplahirenom veselošću, s izvještačenom širokogrudnošću skrenuo prema vratima i glasno, lažno-bezbrižno viknuo:

– Momci, vino, naravno! – i odbrazio neravnim kamenim skalama poput kakvoga žustrog raka dolje u tamnu rupu koja ga je spremno progutala, i u koju smo svi nagrnuli za njim, žudno se gurajući, sretni što načas izmičemo vrućini, što načas zabo-

ravljamo put, što u tom gradu ipak ima neko mjesto za nas, što ćemo vidjeti kakvog bilo živog čovjeka i, konačno, što ćemo se osloboditi mučnog dojma što ga je na sve nas ostavilo Petrovo dezertiranje.

Spustili smo se u gomili u duboku konobu u kojoj je bilo tamno i prohladno, i kad su nam se oči prilagodile svježoj baršunastoj tami što je mirisala na vinske gljivice i ocat i vlažan kamen, razabrali smo nekoliko golemih bačava na uzdužnim gredama, i vinski tijesak, i omašne hrastove kace okovane obručima, i bakrene štrcalice s malahitno zelenim pjegama, i drvene netesane klupe posred konobe, i niz malih bačvica razasutih unaokolo, i neke vreće, valjda s krumpirom, i težački alat, i goleme vijence luka po zidovima, osjetili smo se domaće, prisno, olakšano.

Posjedali smo okolo na bačvicama i klupama i vrećama, razvezali malo obuću, obrisali čela, raskomotili se i počeli svi u jedan glas govoriti, govoriti, govoriti o bilo čemu, samo da se govori, da se čuje ljudski glas, govoriti veselo, izletnički, dok je nekakav mršav i žilav starčić bez zuba, rijetke kose, sav kvrgav kao korijen masline, jedan od onih starčića bez godina koji kao da vječno žive, vlasnik konobe, živahno skakutao oko nas i kroz slavine natakao iz bačava u stožaste gostioničke litrene boce gusto crno vino što je klizilo u boce poput tekućeg baršuna – "što ćete, što ćete", govorio je bezubo, "pravimo uvijek samo crno; takva nam je baština; teran, teran; malo ga još tko pravi čistog" – i dodavao nam boce kao da ih uopće ne broji nego ih dijeli besplatno, tek da ugoditi gostima, i mi smo pili trpkno hladno vino puno tanina, gustog okusa, od onih seljačkih vina koja su gusta kao vinska čorba jer su u tom kraju ljudi štedljivi, koji bi i dušu iscijedili iz dropa da je ima, a i bačva je valjda već bila pri dnu, a mi smo pili i govorili, govorili i pili kao da se natječemo tko će sigurnije i brže zaboraviti malopredašnji događaj, ili zaboraviti možda uopće.

Starac je poskakivao oko nas dodavajući nam oslikane zemljane vrčice ("Pij, Ante", "Pij, Ive"), "svakom svoga, svakom svoga", dolijevajući vino do samoga ruba, mrmljajući nešto tek napola razgovijetno kroz svoje bezube desni – nešto kao "ovo je muka moja, ovo je krv moja" – i uskoro smo svi već bili lagano omamljeni, i brbljali smo i dalje svi u isti mah, i nadmetali se tko će više nahvaliti vino, dok je starac sve to slušao i zadovoljno se cerekao nekim visokim i prigušenim hihotom. Bilo je prirodno

da u njegovu zadovoljstvu ima nešto od ponosa gazde kojemu posao cvate, i nešto od gostoljubive radosti koja se još uvijek može sresti u malim zabačenim mjestima, ali učinilo mi se da u njegovim sitnim uskim očicama što su bljeskale između namreškanih kapaka, vidim sjaj neke zluradosti, zlobe, čega li?

U jednom prosvijetljenom, zaustavljenom trenutku primijetio sam tu zlobu, i trgnuo se od uboda nekog nejasnog straha, ali trenutak je munjevito prošao izgubljen u pijanom brbljanju i komešanju svih ostalih, i možda sam se još bio upitao: "zašto zloba"? ali nisam znao što da odgovorim, previše sam već bio popio, a osim toga netko je meni, ili sam ja nekome govorio nešto što se u tom času činilo neizmjerljivo važnijim – iako, sada znam ništa nije moglo biti važnije – i nisam mogao dokučiti čemu zluradost u starčevom smijehu, i zaboravio sam i pitati.

Starac je za trenutak prekinuo svoje zmijuljanje među nama i svoje nejasno mrmljanje, da bi doviknuo kroz vrata u mračnoj pozadini konobe:

– Donesi, Mare, malo sira i pršuta. Nitko odavde nije otišao ni gladan ni žedan. Malo maslina, malo mendula?

Nastavio je skakutati oko nas unoseći nam u lice svoje zbrčkane obraze, svoje sitne zlobno-vesele očice, dolijevajući vino i lijevo i desno. Već smo se svi bili poprilično naljuskali, naglo pijajući hladno vino nakon vrućine iz koje smo došli. Galama je postupno jenjavala i uskoro smo više mumljali nego govorili.

Pojavila se Mare, njegova žena valjda, debela spodoba u crnoj seljačkoj haljini do gležanja, podbrađena maramom, golih podlaktica, i donijela je sira i pršuta na drvenim, grubo izdjeljanim pladnjima, zdjelicu maslina, zdjelicu mendula, i kad je bez riječi otišla iz konobe, čulo se kako negdje iza zida ravnomjerno tuče mendule kao da zabija čavle.

Možda zbog toga muklog zabijanja, možda zbog pravilnog reda neotesanih klupa, možda zbog vijenaca luka što su visjeli na zidu, možda zbog prigušenih glasova mojih prijatelja, učinilo mi se da u atmosferi ima nešto grobljansko, kao da smo na nečijim karminama ili kao da smo sami duboko pod zemljom, u mračnoj i hladnoj kamenoj obiteljskoj grobnici. Valjda je sve, cijelu obitelj obuzelo slično raspoloženje; primijetio sam kako moji drugovi panično oblijeću pogledom oko sebe, kao da se boje da će ugledati nekog iza leđa, ili kao da traže izlaz za svaki slučaj. Strašno mi se mutilo u glavi.

Primijetih kako Roko, kao i uvijek, stoji malo po strani, oslonjen uza zid, s nekim čudnim izrazom lica, izrazom u kojemu se miješalo suosjećanje sa žalošću, gnušanje s opčinjenošću. Nisam se usuđivao da razjasnim sebi taj izraz. Roko je gledao u čašu u ruci vrteći u njoj vino, od kojega možda nije popio ni dvatri dobra gutljaja. Zašto? upitao sam se načas. Što se pravi? pomislio sam. Čemu ta afektacija? Sada znam: nije se pravio. Ali mnogo je lakše biti nepravedan nego potražiti pravi odgovor.

Nagla veselost koja nas je bila obuzela kad smo ušli u konobu i počeli piti, sada je posve nestala, glasovi su utihli. Mislim da je Vladimir, upravo zato da bi razbio tjeskobu i potištenost koja se spuštala na nas poput mrtvačkog pokrova, otpočeo scenu.

Ljuljajući se nesigurno na nogama doteturao je do jedne od velikih bačava i počeo po njoj dlanovima udarati tam-tam, isprva lagano a onda sve snažnije, kao da pada u trans. Jeziv potmulji ritam, ispunio je cijelu podzemnu prostoriju. Gledali smo ga sa strahom, ukočeni. Nitko nije reagirao.

Vladimir se umorio, klonuo isto tako naglo kao što je i počeo. Stajao je tako nekoliko trenutaka, oslonjen rukama i čelom o bačvu kao da očekuje odgovor iznutra. Zatim se od nje odgurnuo kao da se ne može uspraviti samim tijelom, i ljuljajući se raskriljenih ruku odšepesao je do hrpe vreća s krumpirom i izvalio se na njih, razbacivši udove kao da je raspet.

– Daj, stari, još vinčine! – urliknuo je u potpunoj tišini. Starac je spremno pristupio i dao mu u ruku punu čašu. Starčevi su pokreti odjednom postali korisni.

– Na eks! – Vladimir je žedno nagnuo čašu, ležeći na vrećama, i vino mu se prolijevalo iz kutova usana, ostavljajući dvije jasno crvene pruge, kao da su mu iskočile dvije žile na vratu.

– Još vina! – riknuo je Vladimir. – Pa nek sve ide u božju mater. Na eks!

Široko je razmahnuo čašom iz koje se ostatak vina rasprsnuo konobom. Sve nas je osula kiša sitnih tamnocrvenih kapljica. Dvije Ofelije, da prikriju iznenadni strah, glupo su i pijano hihotale kao da se radi o kakvom gimnazijskom nestašlu. Sjedile su zajedno na jednoj klupi, stisnuvši se jedna uz drugu, stisnuvši koljena, stisnuvši oči iza zamagljenih očala.

– Kakav izlet, kakva Gradina! – vikao je Vladimir. – Ovdje treba ostati. Ovo je mjesto za bogove. Bogova nema, onda je za nas. Što nam ovdje fali? Daj vina stari.

Šutjeli smo i slušali. Starac mu je nalio vina.

– Što nam još fali? – retorički se pitao Vladimir izvalivši se s vinom u ruci. – Hodi amo, moja Ofelijo, hodi amo da je razdrmano. Pametna budi, zašto je čuvaš? Za koga je čuvaš?

Teško je bilo ocijeniti kojoj se od njih dvije obraća.

– Prostak jedan – rekle su obje, stisnuvši se još bliže jedna drugoj, stisnuvši još jače koljena, ali su se i dalje glupo cerekale.

– Što sam ja bogu skrivio? – okrenuo se Vladimir starcu retorički, unoseći mu se u lice, dok je ovaj stajao kraj njega s bocom vina, svjetlucajući zlobnim, pažljivim očicama. – Što ispaštam da moram ko hodočasnik premjeravati ceste po ovoj vrućini?

– Ne moraš – rekao je Roko toliko tiho da se jedva čulo.

Vladimir je čuo. Možda to i nije Roko rekao, već Vladimirov unutarnji glas. Možda smo svi to samo mislili.

– Točno – urlikao je Vladimir. – Ne moram. Tko drukčije kaže, taj kleveće i laže. Ne moram. Nisam ja ničiji rob. Slobodan čovjek. Jel' tako? Ima li koga protiv? Nema. Jednoglasno sam izabran za slobodnog čovjeka. I sad kad ste mi poklonili povjerenje, drugovi, da opravdam, pazite, da opravdam to povjerenje, ja ću se ovdje naljuskati kao svinja i ostajem ovdje spavati. I možete me poljubiti u dupe.

– Dosta si pio – rekao je Roko tiho s nekom neočekivanim intimnošću. – Prestani, Vlado, molim te. Idemo dalje. Moramo dalje.

– Kamo dalje? Nema dalje! – zaurkao je Vladimir razapet na vrećama s krvavo vinskim tragom na usnama. Odjednom se uspravio udarivši se rukama po koljenima. – Što si, koga vruga, zaintačio? Jesi li mi ti ćaća, što? Cijelo vrijeme nekamo tjeraš. A kamo? Tjeraj druge. Tjeraj koga hoćeš. A mene pusti na miru. Jesmo li izglasali da sam slobodan čovjek? Evo, uzmi Ofelije. Tebi se i one računaju u poene. One će s tobom na kraj svijeta. I bolje da idu kad ne daju. Hajde, Ofelije, naprijed u nove pobjede. Naprijed u samostan!

– Prestani Vlado – rekao je Roko opet. Idemo.

– Pusti me da pijem na miru – otrsao se Vladimir.

– Pustite čovjeka da pije kad hoće – rekao je iznenada starčić. Ovo su bile prve riječi što ih je izgovorio glasno i jasno. Glas mu je sličio kriještanju ptice.

– Ne miješajte se – otrsao se Roko. – Što se to vas tiče?

Starčić se smjesta uvukao u sebe.

– Ništa. Samo velim.

Roko se ponovno obratio Vladimiru. Pogled mu je bio blag, mučenički, pun razumijevanja, kao što samo jedan patnik može razumjeti drugoga.

– Nemoj, Vladimire, više – rekao je. – Rekao si što si imao; ali dalje se mora.

– Ja ostajem – rekao je Vladimir histerično, s pijanom upornošću.

– On ostaje – rekao je starčić kao jeka, istim onim kriještavim glasom.

– Moramo dalje – molio je Roko očajnički, na rubu nemoćnih suza. – Vladimire, nemoj, dosta je.

– Tebe mi je dosta – rekao je Vladimir odjednom sa zloćom u glasu. – Koga se tu vruga praviš važan? Što si ti bolji od mene da me tu vodaš kao majmuna po vrućini? U ime čega? Ne idem, kad ti kažem, ne idem.

– On ne ide – zakriještao je starčić pobjedonosno.

Roko je pogledao starca i Vladimira, dugo i samilosno. Svi smo ustali na noge. Bilo nas je, moram reći, strah. Platili smo vino, sir i pršut, sve vrlo jeftino, ali smo duboko u sebi znali da smo za sve to platili neku drugu, puno veću cijenu, i da smo za nju dobili nešto za što se nismo pogađali. Nerazgovijetno promrsili smo pozdrav, ne gledajući nikoga u oči.

Izlazili smo jedan po jedan iz konobe. Vladimir je pogledavao za nama, malo blijed i preplašen od posljedica svojih riječi, svojih odluka, ali starčić je neprestano stajao kraj njega s punom bocom gustoga crnog vina, i Vladimir je – to sam vidio trenutak prije nego što ću izići na začelju šutljive kolone – pažljivo podmetnuo čašu i starčić je u nju lijevao gusto, baršunasto vino.

USKORO SMO IZAŠLI IZ MJESTA i nastavili dalje putem, odmjerenim i ujednačenim korakom, kao ljudi koji imaju još daleko putovati. S maramama oko vrata, naprtnjačama i torbicama djelovali smo kao vesela izletnička družina. Ali ovako

prorijedeni bili smo snuždeni, nevoljki, i neprestano svjesni tjeskobne napetosti koja nam je pritezala korak. Znali smo da nas ona drži na okupu; znali smo da može svakog časa popustiti: nismo znali čega da se više bojimo. Hodali smo.

Posljednji ostaci mjesta – ograde, voćnjaci, poneka daščara – promakli su mimo nas, i hodali smo sada jednoličnim suhim krajolikom koji se uopće nije mijenjao. Brežuljci su bili jedan kao drugi, gromače i polja toliko nalik jedno na drugo da se činilo da se stalno vrtimo ukруг. Cesta je jednoliko puzala između kamenja, siva i prašnjava. Ništa se nije javljalo u vidokrugu: ni vodenica, ni bijeli konj, ni krčma s vinovom lozom pred vratima. Nelagodna sjena usamljenosti spustila se na našu malu grupicu, nepojmljiva, sablasna kao pomrčina sunca.

Napetost i samoća su nas disciplinirali, zbili, povezali kao kakvu malu vojničku jedinicu na opasnom zadatku. Pogledao sam lica oko sebe upravljena naprijed, uz cestu. Bili smo mala vojska, ali bili smo kao vojska. Hodali smo.

Odjednom, mnogo kasnije, Ivan je zaviknuo: – Gledajte, kuća! – i ja sam osjetio olakšanje u njegovom glasu. Ostali su živnuli, zakomešali se i stali se propinjati na prste.

– Gdje? Gdje? – pitale su Ofelije izduživši vratove kao skladni par žirafa. – Ma gdje on to vidi kuću?

– Eno, kuća – rekao je Ivan. – Eno još jedne. I tamo iza nešto kao crkva.

Hodali smo dalje, ali strojni korak nam se poremetio. Svi su željeli vidjeti kuću, ali nitko je nije vidio, ma kako naprezali oči.

– Sada se više ne vidi; zamakla je za brdo – izjavio je Ivan. – Vidio sam je samo načas, ali jasno. Brzo ćemo doći dotamo, vidjet ćete.

U glasu mu je bila sigurnost i radost, tolika da sam se začudio.

– Da se bar napijemo vode – rekao je Ivan, a u glasu mu je i dalje iskrih neshvatljiva radost. – Da joj bar onjušimo miris.

Hodali smo dalje, sada već mnogo življe. Ivan je gotovo poskakivao i pjevušio ispod glasa:

*Doša san ti iz velika svita
Donija ti nisan ništa oveg putu*

Ali nitko nije prihvatio pjesmu. Ivan je glasno uzdahnuo i rekao usred prašnjave makije, kamenjara, trnjaka, koji su nas dovdje dopratili:

– Kakav lijep kraj! Kakav lijep kraj!

– Vrag ti i takvu ljepotu! – rekla je jedna Ofelija.

– Ne huli boga, Ofelijo – prekorio sam je automatski. Ali i ja sam bio začuden tolikim Ivanovim oduševljenjem. Roko je sada koračao daleko ispred nas; Ofelije su malo zaostale.

– Vidiš – rekao je Ivan – ima krajeva koji čovjeku mogu nešto dati. Koji su zahvalni, kao što ženske znaju biti zahvalne. Što im više pružaš, više ti vraćaju. Ovo je takav kraj.

– Slijedimo li analogiju sa ženskama, onda, je li, svaki kraj ... – rekao sam.

– Ne – rekao je Ivan. – Ovo je takav kraj. Kraj koji se čovjeku odužuje nekom plemenitom, starovremenskom kurtoazijom za učinjen posjet. Kraj se osjeća primijećenim, počašćenim, i uzvraća ti čast.

– Prilično skromnih razmjera, mora se reći – mahnuo sam rukom po krajoliku.

– Daje što ima – rekao je Ivan s afektiranom poniznošću. – Moramo to cijeniti, jer daje ono što ima. Sve što ima, možda. Kuću u daljini. Gromaču. Malo polja.

– Svaki kraj ima nekog vraga – rekao sam tvrdoglavo. – Kuću i malo polja ima svaki prebiti kraj.

– Ima raznih – rekao je Ivan. – Vidiš, na primjer, Pariz. Bio sam kojekuda po svijetu, ali to mi je bilo najjasnije u Parizu. Što mi je zapravo pružio Pariz? Nije se udostojao ni da me primijeti. Nije mi uzvraćao pažnju, ako shvaćaš što hoću reći... Ne, nije da sam bio ravnodušan prema Parizu. Nisam bio. Dapače. Tko bi mogao biti ravnodušan – *sous le pont Mirabeau coule la Seine et nos amours*, i te stvari, ili što je govorio jedan moj stric, globtroter, stari fakin

*Kad sam bio u Parizu
vidio sam Mona Lizu*

a prostački nastavak uvijek bi samo šaptom završio u prisnom duetu s mojim starim, tako da taj nastavak ne znam do dana današnjeg. Tako sam možda i došao u Pariz kao neuk i naivan. Nisam bio ravnodušan. Ali Pariz je bio ravnodušan prema meni. To je kurva od kraja. On te prima kao što kurva prima mušteriju. Svi su ga pregazili kao očerupanu kokoš. Sve prima jednako.

Kurva, velim ti. Koketira, istina, ali koketira impersonalno, trgovački, sa svakim. Drpa te potpuno aseksualno, za lisnicu. Kurva.

– Kad pristojna žena ne da svakom, onda je frigidna koza – potužila se jedna Ofelija iza nas što je ne uključujemo u razgovor – a čim nekom pruži mali prst, onda je odmah kurva.

– Ja više ovako ne mogu dalje – izjavila je druga pred silnim nepravdama.

Zanesen u svoju temu Ivan se nije ni obazro.

– A ovaj je kraj, vidiš, zaljubljena ženska. On te je svjestan. On te uzima u obzir. Zahvalno te dočekuje, jer zna da samo njemu dolaziš. Prihvaća te kao svoj dio. To, dragi moj, nije koketerija, to je ljubav. On te nagrađuje svojim skromnim ljepotama ali nagrađuje samo tebe. I čovjek se obogaćuje. Ničim se ne možeš obogatiti, ni novcem, ni znanjem, ni lukavošću, ničim – samo ljubavlju i pripadanjem. A to ti može pružiti samo kraj. Samo ovakav kraj.

– Mistificiraš – rekao sam mu poučno.

– Stvarno, zašto ne bih – rekao je Ivan dobroćudno, ne dopuštajući da mu se kvari blaženo raspoloženje. – Možda je sve to samo zato što je ovo moj kraj.

– Kako misliš "tvoj"? Svaki je potencijalno "tvoj". Treba ga samo otkriti, da kažem, osvojiti.

– Nije istina – rekao je Ivan. – Ovdje sam se rodio.

SADA SMO VEĆ CESTOM DOŠLI DO KUĆE koju je Ivan bio vidio izdaleka, a koja je bila skrivena našim očima (nismo je primijetili, nismo se ovdje rodili). Šutke smo se približili. Kuća je bila dvadesetak metara od ceste, potpuno oronula. Gospodarske zgrade iza kuće bile su napola srušene. Na prozorima nije bilo stakla, žbuka je posve otpala, na krovu su nedostajale cijele oblasti crepovlja. Polja oko kuće bila su obrasla korovom. Kameni zidić uz cestu bio je mjestimice srušen, na njemu kapijica od letava iskrivljena, poglela, pocrnjela. Nešto dalje niz cestu vidjele su se još dvije-tri kuće i kapelica. Sve je djelovalo napušteno, zaboravljeno. Činilo se da je tu neko drugo vrijeme.

Ivan je razrogačenim očima, vlažeći jezikom usne, promatrao svoj kraj. Što ako si se tu rodio, pomislio sam. K vragu i

rođenje ako si se tu rodio. Ako roditi se znači negdje se roditi i biti vezan za to mjesto, k vragu i rođenje.

– Sve je otišlo u vražju mater – rekao sam i činilo mi se da se moji miješani osjećaji očituju u mom zaglušnom glasu: bilo je nešto zloradosti u meni koji nikad nisam imao osjećaj da sam se negdje rodio, i bilo mi je pomalo žao Ivana koji je toliko vjere polagao u to svoje rođenje.

Ali Ivan se nije dao razočarati.

– Ništa nije otišlo – rekao je. – Na siki je, al još tu je.

Na polusrušenoj ogradi bila je pocrnjela daska s velikim nespretnim natpisom.

PRODAJE SE

upitati kod susjeda

i jedna je iskrivljena, kišom isprana strelica pokazivala prema kućama u pozadini, gdje je valjda živio susjed.

Zastali smo i tupo proučavali ploču.

– I što sad? – rekao je Roko vrativši se nekoliko koraka. – Koji vam je vrag? Zašto smo tu stali?

Toptao je kao nestrpljivo kljuse. Ofelije su umorno sjele u jarak između ceste i ograde, stenjući i istežući prašnjave noge.

– Vidiš, prodaje se – rekao je Ivan kao da mu je netko prethodno protuslovio. – I ne može mnogo koštati.

– To sigurno – nasmijao sam se.

Ali Roko nije u tome vidio ništa smiješno.

– Jesi li poludio – pitao je – jesi li i ti poludio? Da ne misliš kupovati tu ruinu?

– Zašto ne? – rekao je Ivan samome sebi. – Ne može puno koštati. Jesam sirotinja, ali toliko para opet imam.

– Kakvi su to sitnoposjednički interesi u jednom socijalističkom građaninu? – upitao sam smijajući se i dalje.

– Ovdje sam se rodio – rekao je Ivan neodređeno mahnuvši rukom po krajoliku, kao da se hoće sjetiti točno gdje. – Ovdje negdje, svejedno.

Gurnuo je nogom kapijicu koja se bila zaplela u korov dvorišta. Ušao je i polako obišao zgradu, zavirujući oko uglova, ogledajući gospodarske zgrade, kucajući po zidovima kao kakva osoba iz Gogoljeve *Ženidbe*. Zatim je preskočio gromaču prema polju i mahnuo nam.

– Pričekajte me – viknuo je iz daljine. Uputio se prema kućama koje su se nazirale preko labirinta gromača.

Roko je nekoliko časaka bespomoćno gledao za njim, a onda se proćerao iz svega glasa:

– Kreten! Idiot! Ludak! – Ivan se nije obazro. Roko je umorno odmahnuo rukom.

Sjeli smo u jarak pokraj Ofelija, pod mršavu sjenu zidića. Roko je sakrio lice dlanovima. Sunce više nije tako strašno žeglo i bilo je ugodno sjediti nakon tolikog hoda na toploj travi, na prijaznom tlu.

– Koliko ćemo još ovako? – rekla je jedna Ofelija.

– Ja dalje ne mogu – rekla je druga.

– Da smo bar nekamo stigli – rekla je prva. – Mogla bih nešto napisati u referat. A ovako? Gdje smo bili – nigdje, što smo vidjeli – ništa!

Naslonio sam se na gromaču, oprezno da mi se koji kamen ne surva na glavu, i gotovo zadrijemao uz njihovo gundanje. Trgnula me nerazumljiva vika od kuće. Roko je skinuo ruke s lica. Lice mu je djelovalo umorno.

Bio je Ivan. Trčao je prema nama preskaćući gromače i nešto vikao. Posrtao je i dahtao kao pijan. Skočio je na ogradu dvorišta, zastao načas uzdignutih ruku kao spomenik, i doviknuo nam s likovanjem u glasu:

– Moje dame i gospodo, pozdravlja vas novi kućevlasnik. Kocka je pala. Ostajem ovdje.

I dalje je nešto nerazumljivo tepao, u sretnom zanosu. Skočio je s gromače i kroz korov, iz kojega se sa svakim njegovim korakom dizala prašina, raskriljenih se ruku bacio prema kući. Vrata su pred njegovim jurišem pala u oblaku prašine. Iz kuće se čula lupa, rušenje, štropot.

Roko je ustao i odšepesao, ukočenih nogu, do prozora kuće, prozora bez stakla i okvira. Zavirio je u mračnu unutrašnjost odakle su se i dalje čuli lom i trijesak. Nakon kratkog vremena vratio se i sjeo do nas. Pogledali smo ga.

– Kupio je kuću – rekao je sumorno. – Za dvadeset tisuća dinara.

– Za dvadeset tisuća je mogao ... – počeo sam, ali se nisam mogao sjetiti što bi mogao.

– Ostaje ovdje – rekao je Roko. – Sve što je imao kod sebe dao je kao kaparu. Više nema novaca ni za autobus da se vrati.

– I što će tu? – upitala je jedna Ofelija. – Živjeti? Razmišljali smo.

– Živjet će – rekao je Roko napokon. – Kao i drugi.

Ofelije su se odjednom usplahirile, osvrnule uokolo po polju, kućama, grmlju, kao da su tek sad shvatile gdje su.

– To je strašno – rekla je jedna Ofelija. U glasu joj se očitovala, prvi put otkako smo krenuli, neka istinska emocija. Nisam mogao a da se ne naježim. Nisam se usudio misliti zašto.

Šutjeli smo neko vrijeme slušajući vršljanje iz kuće. Ofelije su se počele nešto uzbuđeno dogovarati. Šaptale su i pogledavale nas dvojicu.

– Mi smo odlučile da dalje ne idemo – rekla je jedna nakon nekog vremena. – Vraćamo se.

Roko je bespomoćno mahnuo rukama.

– To jest, ostalo je samo nas četvero – objasnila je druga. – Što će ljudi reći?

– Tko ima što da kaže? – upitao sam.

– To jest, što će misliti.

– Nema tko da misli. Vidiš da nema nikog.

– Pa dobro onda – rekla je Ofelija ponosno, kao da zaključuje silogizam koji je dosad postupno razvijala. – Što bi mislili da ih ima?

– To je svakako vrlo važno – rekao sam joj ozbiljno.

Ugledali smo Ivana kako izlazi iz kuće teturajući kao supijan, otresajući prašinu s ruku i s odjeće i smije se, Bože moj, smije se. Zanio se nekoliko nesigurnih koraka, a onda je, još uvijek nasmijan, sjeo na zemlju kao da su mu onemoćale noge, i sjedeći tako, gledao nas zgrabivši rukama dva busena korova, i pokazivao nam ih je kao da nam izlaže plodove svoje prve žetve i odmah ih odbacio da bi ubrao nove, a njegove su oči i kretnje govorile: ovo sve što vidite, sve, sve, sve je to moje.

Osjetio sam ubod zavisti. Bio je toliko sretan.

Ustao je, prišao ogradi i zasukavši rukave kao kakav zdrav zemljoradnik, naslonio se rukama o kamenje. Ograda se malo zanjihala, ali nije popustila toliko da pokvari dramatičnost trenutka.

– Ja ostajem ovdje – rekao je Ivan s patosom.

– A mi idemo natrag – zaskvičale su Ofelije. – Nećemo valjda dopustiti da nas ogovaraju da smo bili u parovima.

– Ne da bi se što, nedaj Bože, dogodilo – rekao sam.

– Zašto ste nas uopće vukli u ovu ... ovu avanturu – zacvilila je jedna Ofelija. – Sve je ispalo tako glupo i ... i beskorisno.

- Niste kavaliri - optuživala je druga. - Mogli ste nas otpratiti natrag na autobus, pa onda idite kamo hoćete.

Nitko im više nije obraćao pažnje.

- Slušajte, ostanite vas dvojica ovdje. Što ćete u Zagrebu? - rekao je Ivan srdačno. - Neće nam biti loše. Ima bunar iza kuće. Ima tri sobe. Ima škrinja i klupa i stol.

Nismo mu odgovorili.

- Budite mi gosti - rekao je Ivan opet. - Bit ćete na svome. Uostalom, ima tu još napuštenih kuća, tamo preko grebena. Naći ćemo nešto i za vas. Zašto ne biste ostali? Ostanite. Što vas tjera dalje?

- Ne znam - rekao je Roko iznenađen, s uzdahom.

- Bilo bi nam dobro - rekao je Ivan. - Kad bi nas bilo više, mogli bismo osnovati grad.

Roko je pospano pogledao oko sebe.

- Tu je možda nekoć i bio grad.

- Da - rekao sam - vidi se po tlocrtu temelja.

- Sve do tamo. Priličan grad.

- Vjerojatno je bilo dosta kuća, sudeći po kamenju - rekao sam. - Velikih kuća.

- I crkva je bila poprilična - rekao je Roko. - Tko zna je li zvono još uvijek u tornju?

- Nije - rekao je Ivan.

- Moglo je tu biti svojih desetak tisuća ljudi, i više - rekao sam. - Znaš kako se onda tijesno živjelo.

- Pa da, kao u Osoru. Vjerojatno više.

- Tu je možda išla glavna ulica. Trgovi. Literatura. Onda kuga. Pa malarija. Možda kakav omašniji rat.

Ivan je gledao čas jednog, čas drugog, nesiguran, oprezan.

- Ne, ne, moj dragoviću - rekao je Roko kao da se ne da navući na tanak led Ivanovom propagandom. - Čovjek bi ovdje stalno imao osjećaj da živi na groblju. Zamisli koliko je to groblje! Golemo. Živiš na tuđim grobovima. Na kosturima. Vinograd koji bismo tu uzgajali, *notre jardin*, rastao bi na lešinama. Humus je, dragi moj, pun lešina. I inače, da, uvijek, da, ali ovdje - ovdje je zemlja sama čista lešina.

- Grozno - rekla je jedna Ofelija.

- Ludaci! tko da im vjeruje? - rekla je druga.

Zaista smo se smijali kao luđaci, Roko i ja.

- Mi tu ne bismo nikako mogli živjeti - rekao je Roko i obratio se meni da to potvrdim. - Je l' da ne bismo?

- Nikako - rekao sam. - Gdje mi uopće i možemo?

- Cinik. On je cinik, ne slušaj ga, Ivane - rekao je Roko još uvijek istim povišenim, ishitrenim glasom. - Možemo, kako da ne bismo mogli? Ali ne ovdje.

Ivan je slegnuo ramenima, oneraspoložen.

- Kako god hoćete - rekao je mirno kao čovjek čija odluka ne dolazi uopće u pitanje. - Što se mene tiče, ja ću ostati da pokušam.

Stajali smo tu nespretno, nesigurno, kratko ali mučno vrijeme, gledajući se međusobno, razdijeljeni već sada u tri male grupice, i nevidljivi konci koji su nas do sada spajali, kidali su se naočigled.

Samo paučina, pomislio sam. Prozračno tkanje, puki prividi.

- E pa onda, Roko i ja ćemo dalje. Ništa, vidjet ćemo se već - rekao sam im kao što čovjek govori strancima. Ofelije su mahale rupčićima udaljujući se u perspektivu, kao što i priliči pravim rastancima. Ivan je nepomično stajao uz ogradu, sve dok nismo zamaknuli zaokretom ceste.

Odjednom mi se učinilo, panično, da je Ivan, onako kako je stajao uz ogradu svoga novog imanja, posljednji čovjek na svijetu kojeg ću vidjeti. Zastao sam znojeći se od muke. Shvatio sam da se ekspedicija raspala i da smo ostali samo nas dvojica: kamo ćemo dalje i zašto? Ispred mene ravnomjerno su se ljuljala Rokova leđa. Iza mene je stajao Ivan, miran i stamen u svojoj odluci. Još uvijek mogu odabrati, sinulo mi je.

Ali nesposoban da donesem odluku, bespomoćno sam mahnuo rukom i prihvatio put. Roko se osvrnuo i osmjehnuo mi se. Smiješak mu je bio grčevit, kao u lutke.

PRESJEČENI VEĆ KOSIM POSLIJEPODNEVNIM SUNCEM Roko i ja smo nastavili pješaćiti prašnjavom cestom. Išli smo uporedo, jedan uz drugog, prilično brzo, šutke. Pejzaž oko nas bio je neprestano isti. Činilo se da koraćamo po nekoj pokretnoj pozornici, u smjeru vrtnje, i da se scena uopće ne mijenja, kao da neprestano sustižemo zaokret u neki drugi svijet ali nikako da ga stignemo. Zar se vrtimo u krugu? pitao sam se. Zar je sve ovo bilo uzaludno? Mora da postoji neki cilj, uvjeravao

bih se zatim, neko logično objašnjenje, mora da postoji nešto kao kraj putovanja.

Roko bi me s vremena na vrijeme pogledao iskosa, ispod naočala koje bi mutno bljesnule sunčanim rumenilom kad bi okrenuo glavu. Što gleda? Zar provjerava moju postojanost i vjernost? Nisam imao što odgovoriti na njegove upitne poglede, i nastavljao sam ravnomjerno dalje, bez riječi, stisnuvši zube. Međuprostor među nama bio je ispunjen sumnjama. Vodio si od početka, govorila je moja šutnja, ne traži sada od mene podršku i ohrabrenje!

Je li moguće, pomislio sam, da se i u njemu rodio trenutak slabosti? Ili samo provjerava pogledom hoću li do kraja izdržati uz njega? Hoće li možda predložiti da odustanemo, da se i nas dvojica na koncu konca vratimo? Očekivao sam to s ponešto nade (*da se još vratimo, ako ima vremena*) i s ponešto straha (*zar je sve ovo dosada bilo uzalud?*)

Ali između nas je neprestano rastao nekakav sve neprobijni zid i on je uporno šutio i hodao dalje, a ja, da bih mogao nastaviti za njim, savladao sam sitne porive znajući kako je suviše i sitno pitati, i kako je jedino važno, kad se već jednom krenulo, izdržati na putu ma kamo se išlo.

Hodali smo tako možda cijeli sat, možda dulje. Sunce je već bilo na zalazu kad se cesta pred našim očima počela sužavati, rasplinjavati poput oblaka, iščezavati najprije u rijetkim, onda sve gušćim busenima suhe trave, u jarugama i pukotinama. Bilo je sve teže koračati. Preskakivali smo rupe, obilazili urušene gomile zemlje i kamena, zapinjali o trnjake koji su rasli s obje strane ceste ispreplićući bodljikavo granje preko našeg puta.

Cesta se sve manje razlikovala od kraja kojim je prolazila. Tako je s mnogim starim cestama, pomislio sam. Vidjelo se da već dugo nitko nije išao tim putem. Bilo je očito da će ceste uskoro posve nestati. Bilo je sve jasnije da cesta ne vodi nikamo.

Začudo, to me više nije toliko zabrinjavalo. Svejedno, mislio sam, da se vidi što se ima vidjeti! Što uostalom znači zalutati? Svako je mjesto *negdje*. Prepustio sam se potpuno Rokovom vodstvu. Brzao je ispred mene tražeći i pronalazeći put, mehaničan kao rasni pas tragač, više nalik stroju nego živom stvorenju.

Preko ostataka ceste neka je davna oluja povalila pred nama stablo. Ili se možda srušilo samo, od vremena, trulo u korijenju. Iz istrunulog, razjedenog debla raslo je šibljie i ispre-

plelo se s pocrnjelom krošnjom. Lijevo i desno stablo se izvaljenim korijenjem i vrhovima krošnje zamrsilo u trnoviti šiprag.

– Ovuđa neće biti lako – rekao sam.

Bilo mi je kao da smo uhvaćeni u klopku. Osvrnuo sam se, naslućujući iznenada da nam iza leđa prijete neka opasnost. Ali iza nas nije bilo ničega osim ceste kojom smo došli. Na nju se, iza naših leđa, spuštao mrak.

Sjeli smo na granu oborenog stabla da se odmorimo i obrišemo znoj. Sumrak je padao sve brže, ali svježine niodakle.

– Kad bi bilo bar malo vjetra – rekao sam.

– E, moj Zganarel. Ti me jedini nisi napustio – rekao je Roko. – Što imaš od toga? Zašto se patiš?

Izenadio sam se. Nisam očekivao da ću biti primijećen.

– Što imam? – rekao sam. – Ništa. Malo zadovoljstvo da te nisam napustio. Da sam časno izdržao. Mi mladi skauti uvijek zajedno, kroz vatru i kroz vodu ...

Roko je ustao živahniji, kao da je otesao neki teret ili kao da je potrošio današnju kvotu obzira. Pogledao je oboreno stablo pred nama, tražeći prolaz. Počeo je rukama razmicati šibljie. Možda mu samo moja pratnja daje snage, pomislio sam. Nek budem i Zganarel, ako je potrebno, ako se od mene traži.

– Zatim možda malo nade – rekao sam. – Zadovoljstvo da sam učinio sve što se dalo da se ona ostvari. Ako se ostvari. Možda ćemo ipak na kraju nekamo i doći.

Roko se već počeo probijati kroz šibljie. Stajao je iznad mene na deblu. Nisam znao sluša li me ili ne.

– Što može biti veće zadovoljstvo Zganarelu nego da mu gospodar napokon nađe ono što traži? Što bih inače radio? Ja sâm, je li, ne tražim ... ništa. Ne znam što da tražim. Što se zapravo traži, Roko? Ti valjda i znaš. Ja ne znam. Za mene su to sve samo imena. Arheologija. Ali vjerujem da ti znaš. To mi je za sada dosta.

Već je odmakao preda mnom i spuštao se s druge strane debla. Vikao sam da me čuje. Ali nije me više slušao.

Provukao sam se kroz prolaz u šibljie što ga je on ostavio iza sebe, i nastavili smo dalje. Činilo mi se da hodamo mnogo lakše. Možda zato što nema više sunca. Ništa nas više ne može zaustaviti, mislio sam. Nikakva zapreka, nikakva klopka. Ako se nekamo ima doći, mi ćemo doći.

A onda se proplamsaj nade ugasio isto tako naglo kao što je planuo, i opet sam zaplivaov morem ravnodušne tuposti,

predajući se bez ostatka Rokovom vodstvu. Roko je strpljivo pronalazio pogodnije prolaze, zavlatači se u živice s istom psećom upornošću, neprestano napet, načuljenih ušiju, nervozan, osluškajući neke znakove i opažajući neke putokaze koji su za mene neprimjetljivi.

Na jednom mjesto naglo se zaustavio.

– Mora da je to ovdje negdje – rekao je.

Mjesto se nimalo nije razlikovalo od bezbroj drugih mjesta kraj kojih smo prošli. Možda je stvar u tome, pomislio sam, treba prepoznati pravo.

– Ovamo – rekao je Roko skrećući – ako sam se točno orijentirao.

– Po čemu, da mi je znati – promrmljao sam, ali nisam oklijevao da ga slijedim. Skrenuli smo s beznačajnih ostataka ceste (da li rimske? franačke? francuske? nije više važno) u još beznačajniji i besputniji pejzaž. Nije se vidjela ni najmanja stazica, nikakav nogostup, ništa. Kamen i šipražje.

Roko je instinktivno birao put, vijugajući kroz grmlje, nemiran, raširenih nozdruva, neprestano zagledajući lijevo i desno svojim debelim lećama, zastajkujući tu i tamo da bi se orijentirao po znakovima koji su se, očito, pokazivali samo njemu. Priroda je, ponavljam, prema njemu bila milostiva. Samo mene bode trnje po licu, samo mene žuljaju cipele. Slijedio sam ga kroz šiprag umoran, bespomoćan, bez prave volje, pomalo tup. Kad bi me on sad ostavio, pomislio sam, propao bih. Legao bih tu, na licu mjesta, i zaspao, umro. Činilo mi se da stalno idemo uzbrdo. Smračivalo se sve više.

I tada, u sam sumrak u kojemu se čulo samo naše dahtanje i šuštanje granja kroz koje smo se probijali, posve neočekivano, usred bespuća kojim smo već toliko dugo lutali, otvorila se čistina, brežuljak pokriven zelenom poljanicom kao sagom, i na brežuljku poput zamka, okružen tamnom stražom mrkih čempresa, samostan, zapravo ruševina samostana, praznih zabata, napuklih zidova, s golim kosturom tornja samostanske kapelice, malena gola ruševina ozlijeđenih bokova, okružena napola razorenim, vremenom nazubljenim zidom. Tvrđava koja vremenu odolijeva. Malena, napola srušena, ali dostojanstvena i svečana kao kakva gorostasna katedrala.

Htio bih posebno naglasiti kako smo dugo putovali, a kako smo iznenada stigli. Roko i ja smo se pogledali kao da čestitamo jedan drugome na uspješno dovršenom putu, stojeći

na rubu sumračne guštare iz koje smo izišli poput divljih urođenika, pred travnati sag prostrt ispred nas do ulaza u samostan.

U Rokovim očima, kao u kakvim magičnim lećama, sabralo se, iskreci poput božićne prskalice, sve preostalo svjetlo mirne ljetne večeri. Nad samostanom je, na modro-sivom nebu, sjala prva sjajna osamljena večernja zvijezda.

Krenuli smo po mekom, blago orošenom tlu livadice, nečujni, bez riječi, ganuti, zahvalni, dvije tamne sjene. Opčinjen, gledao sam zvijezdu. Jesi li nas ti ovamo dovela, sjajna čuvarice? upitao sam je. Jesi li ti znak? Radije bih da je tako. Kad bi bar bilo tako, poželio sam samome sebi.

Ali spustio sam pogled na Roka i znao sam da nije tako. On je koračao uz mene, uspravan, ozaren nestvarnom, bezrazložnom srećom, kao da je upravo u ovom času ostvario neko djelo na koje se godinama pripremao. Kao da će sada, od ovog trenutka, sve biti drukčije. I znao sam: nije nas dovela zvijezda. Sami smo došli, na svoju odgovornost. Radimo posao koji čovjek rado prepušta svojoj zvijezdi. Koji je možda bolje prepustiti zvijezdi. Smiluj nam se, pomolio sam se nemoćno ne znajući koga molim. Ali svjestan da već odavno, ni za koga nigdje, nema milosti. Znao sam u tom času da nismo iznimka.

SAD NAŠI KORACI MUKLO ODJEKUJU od samostanskog pročelja i od visokih nazupčanih zidova kojima je opasano dvorište. Roko i ja idemo usporedo, nekoliko koraka jedan od drugog. Više sam ga svjestan nego što ga vidim – ne usudujem se svrnuti pogled prema njemu. Ravnomjerni otkucaji naših peta označavaju širinu kamenih kocaka kojima je dvorište popločano.

Između kocaka izrasla je visoka, sabljasta, reska, tamnozeleno zelena trava. Koračam pažljivo da je ne bih pogazio, i osjećam kako su mi koraci, zbog širine kocaka, nešto dulji nego obično – one tu nisu složene po mojoj mjeri. Čini mi se da je apsolutno važno ne pogaziti travu, ne promašiti kocku, ne progovoriti, ne osvrnuti se. Tišina ovog dvorišta vidljiva je poput oblaka tamne vune. U metalnim otkucajima naših koraka resko se čuje nesigurnost.

I onda u dnu dvorišta, na pročelju samostana, s desne strane širokih crnih okovanih vrata, jedinog otvora u glatkoj kamenoj slagaljki zida, vidim česmu; ugrađena je u zid: voda teče

iz usta vječno iskešenog lava. Voda neprestano teče ali se ne čuje. Onda odjednom, okrećući se kao suncokret prema česmi, sjećam se: zašto ne čujem šum vode? ona u blagom luku oplakuje oblu udubinu uklesanog pojila, priliježući uz kamen poput svilene marame. Sjećam se: jato golubova znalo je nekoć dolijetati na vodu. Znam sve to, kao da se iz velike vremenske udaljenosti prisjećam nečega što sam već vidio, napola zaboravio.

I tada, u tom fantastičnom osvjetljenju, napola još od sudnevice napola već od mjesečine, u zaustavljenom trenutku, znam gotovo s kristalnom jasnoćom: OVDJE SAM VEĆ JEDNOM BIO I SADA SE VRAĆAM. Ja ovo pred sobom napola vidim, napola se prisjećam. Odakle bih inače sve već znao? Taj me dojam nikako više ne ostavlja.

Tek sam sada spreman da razaberem čovjeka koji stoji uz česmu, držeći u ruci drveni maštil za ušicu. On stoji tako mirno, tako domaće, vršeći večernji ritual natakanja vode, da se osjećam ganut kao da se vraćam kući. Čini mi se kao da ću ga prepoznati – ali on je još uvijek daleko od mene, a svjetlo je treperavo poput zastora od srebrnih tokica.

Čovjek se sporo okrenuo prema nama, držeći maštil na boku, ovješene ruke, i čeka nas, pognut, taman u crnoj mantiji, u sjeni zida. Čini mi se još tamniji, još sporiji, još pognutiji nego inače. Nego INAČE? Kada? Gdje? – odjednom pita nešto u meni, panično, prestravljeno, kao da je sablast preda mnom. Savladavam se prilazeći mu, ali osjećaj da smo se uzajamno prepoznali i da me on zna, dobro zna, nikako se ne gubi.

Naše napredovanje prema česmi usporeno je kao da se probijamo kroz tekuće olovo. Kamene kocke množe se pod našim nogama, pravilne, jednake, bezbrojne. I između kocaka – trava, Bože, kakva trava! Imam dojam da stojimo na mjestu, a da se crna vrata i česma s crnim smijehom lava i čovjek u mantiji približavaju nama, kao što se predmeti na filmu približavaju oku kamere. Sve je crno, bijelo i zeleno. Vidim svjetlije zelenu mahovinu oko česme.

Čak je i ono unutarnje drhtanje, koje me je bilo obuzelo kad sam zakoračio u dvorište, sada prestalo i pretvorilo se u голу ukočenu napetost. Više ni strah, ni nada, nego potpuna praznina u kojoj se više ne krećemo nego lebdimo, kao groteskni skarabeji u jantaru mjesečine: ništa se više ne da učiniti. Sve je već odlučeno i učinjeno – sad nam ostaje samo da nemoćno vidimo i čujemo posljedice. Tu smo.

Maštil u ruci fratra klata se kao veliko zvono. Fratar ga, praznog, pažljivo postavlja na tlo, ali maštil ipak udara dnom o kamen i mukli zvuk dugo odjekuje u kotlu dvorišta poput posljednjeg otkucaja zvona.

– Dobra večer – kaže Roko vrlo tiho, i ja čujem strunu napetosti u njegovom suspregnutom glasu.

– Dobra vam večer – kaže fratar isto tako suzdržano, skromno, pažljivo gledajući pred sobom dvije sjene što su nečekivano izronile iz tamnog šipražja noći. – Izdaleka?

– Da – kaže Roko.

– Rijetko tko zaluta ovamo.

– Znam – kaže Roko. – Krenuli smo da tražimo freske. Pokvario nam se auto, pa smo išli pješke. Ovo je Gradina, ne? Dobro smo došli, je li?

– Dobro ste došli – rekao je fratar s tavnim osmijehom.

Premještali smo se s noge na nogu, nespretno, neodlučno.

– Možemo li ovdje negdje prespavati? – pitao je Roko.

Fratar nas je polako odmjerio, najprije jednog pa drugog. Njegovo lice bilo je u tami, nije se vidjelo što misli. Odjednom se zakašljao iz sjene:

– Ja sam ovdje sam – rekao je napokon. – Nema nikakvog komfora. Samo klupe, ako hoćete. Ni pokrivača, zapravo. A vidim da nemate ništa ... mislim, u čemu biste ...

– Ne smeta – rekao je Roko. – Navikli smo. Svašta smo već prošli.

– Ma, da – rekao je fratar, i u njegovom glasu čuo sam osmijeh. – Mladi ste još. Izdržat ćete.

Ali ja se nisam tako osjećao. Ni mlad, ni da još mogu mnogo izdržati.

Dok su oni razgovarali, ogledavao sam se oko sebe kao da ću u dvorištu otkriti još nešto osim golog kamenja i trave. Kocke pod mojim nogama bile su glatke kao staklo. Na pločama su bili natpisi, izglađeni, izbrušeni do nečitkosti. Mnogi su ovamo dolazili, pomislio sam, tabani su izgladili ploče. Kiše su ih zatim ispirale. Samo je trava rasla.

– Dovoljan će biti bilo kakav ležaj pod krovom – rekao je Roko. – Rosa je. Već dugo pješačimo i umorni smo.

Mnogi su dolazili, umorni, prašni od puta, dovlačili se dovjere posljednjim snagama, tražeći samo skroman kutak pod krovom. Motrio sam ploče po kojima su dokoračali. Neke su bile

tamnije, sivkasto-žute, i na njima su natpisi bili već posve nečitki, a godine ispod natpisa bile su uklesane rimskim brojevima. Bile su to davne godine. Tu i tamo, između njih, poneka bjelja, čišća kocka – rez slova na njima je pravilniji i dublji, godine upisane arapskim brojkama. Od nejasnog, naglog, bezrazložnog straha da ću ga prepoznati, ne usudujem se sročiti nijedno ime. Ako sam imao nekog, pomislio sam, možda tu leži. Bojao sam se da će me imena podsjetiti na sve njih, na to da sam ih izgubio. I godine su bile ove naše godine, uski šturi pretinci našega života. Evo dokaza, rekao sam samomu sebi, evo dokaza da je tih godina bilo. Ostavile su traga. Bilo nas je. Dolazili smo ovamo. Vraćali smo se.

– Kažem, ima dvije klupe, široke – rekao je fratar. – Čekao sam vas.

Rekao je to tako prirodno, tako neupadljivo, da gotovo nisam razumio što hoće da kaže. A onda sam zadrhtao do korijena. Zar je sve bilo predviđeno?

– Čekali ste nas? – upitao sam sjenu. – Netko vam je javio da dolazimo?

Fratar je dugo i suho kašljao mašući glavom.

– Znao sam da će jednom netko doći – rekao je kroz kašalj. – Dugo sam vas čekao.

I onda, kad se pomaknuo iz sjene zida, vidio sam u sablasno hladnom svjetlu mjesečine njegovo lice smežurano poput suhe jabuke, njegove tanke koščate prste koji su zimogrozno stezali mantiju pod grlom, njegove uske grudi. Bio je već vrlo star i vrlo mršav. Sigurno već strašno dugo čeka, pomislio sam. Mi smo se vratili. Ali negdje u dubini ledeno sam znao da se za njega nismo vratili – on čeka da ga smrt oslobodi čekanja. Stresao sam se od jeze.

Poveo nas je sporim teturavim korakom prema vratima samostana, uspinjući se s mukom uz nekoliko istrošenih kamenih stuba. Stajali smo kao ukopani gledajući njegovu borbu sa samim sobom. Na vrhu stuba kašalj ga je zaustavio i on se okrenuo prema nama.

– Gdje ste bili? Zašto tek sada...? Dugo sam ...

I opet se zakašljao. Šutjeli smo zbunjeno, osjećajući se zbog nečeg krivi. Možda je očekivao nekog svog, pomislio sam, koji nije došao. Mnogi ne dolaze. Ili je već poludio od samoće? – upitao sam se kao da se opravdam. Ali hladna gvalja straha u

meni upozoravala me je da nije tako. Zaista, gdje smo bili? – pitao sam se. Što smo do sada ...?

– Čuo sam da je bio rat – rekao je fratar kad smo mu pristupili na stubama. – Jeste li bili u ratu?

– Svi su bili u ratu – rekao je Roko. – Ovako ili onako. Zar ovdje nije ...?

Nije se ni sam usudio da dovrši. Zar ovdje u ovoj ruševini na kraju svijeta nije ništa bilo? To je možda htio reći. Zar je ovdje sve već zaboravljeno, rat, ubijanje, krv, glad, užas? Zar je sve prošlo ne ostavivši nikakva traga? Zar je sve zaista otišlo ututanj?

– Slušao sam katkad grmljavinu topova – rekao je fratar. – Daleko. Onda je jednog dana sve prestalo. Jeste li pobijedili? Sigurno ste pobijedili kad se vraćate.

– Pobijedili smo – rekao je Roko.

Kako je to ravnodušno rekao! Roko, došlo mi je da mu kažem, ne čuješ li što ovaj govori? Pa zar ćemo to trpjeti? Zar je zaista tako? Zar je sve naše bilo samo beznačajna epizoda, slijepo crijevo povijesti? Nismo ostavili nikakvog traga? Što šutiš, Roko? Ja neću da je sve bilo svejedno, sve samo udaljeni tutanj. Ne vraćamo se. Ni kao pobjednici se ne vraćamo. Idemo dalje.

– Ne vraćamo se – viknuo sam iznenada, nepotrebno glasno i gnjevno. – Nije se moguće vraćati: previše skupo smo platili da stignemo... dokle smo stigli – nema vraćanja! Nikad ga nije bilo. Uvijek idemo dalje, razumijete li. Ostavimo neki znak, kamen, stećak, putokaz, pa dalje. Stvar je samo u tomu: kamo dalje? Katkad se treba samo osvrnuti da se orijentiraš, da znaš kojim si putem krenuo. To ne znači da se vraćamo. Samo tražimo. Tražimo te ...znakove. Ostatke. Spomenike. Prošlost. Trenutno tražimo freske.

Posljednje sam riječi izgovorio već posve nesigurno; što sam dulje govorio, moj je ispad sve više gubio žestinu. Obojica su šutke stajala priklonjenih glava, kao da žele shvatiti: što ja to hoću? Čemu ljutnja?

Rokove očale su neprozirno bljeskale u tami. Fratar se blago iznenadio:

– Freske?

– Uglavnom freske. Bilo što. Nešto.

Branio sam se od njega svim snagama da bih uspostavio neko osjećanje stvarnosti. Znao sam da je nešto krivo u onom što govori, ali nisam se mogao sabrati, primiriti, reći. Činilo mi se da ću poludjeti. Ovo je drugi svijet, govorio sam samomu sebi,

druge stvari vrijede. Ali osjećaj da smo se vratili nekamo gdje smo već bili, bio je jači od svega.

- Udite - rekao je fratar s osmijehom. - Dobro ste došli. Pokazat ću vam freske.

SAMOSTAN JE BIO TAMNI ČETVEROKUT u koji je, poput smaragda u ebanovinu, bio ukovan manji četverokut dvorišta, pun mjesečine i trave. Roko i ja smo stajali kraj fratra, u sjeni zida, i gledali u dvorište kao opčinjeni. Rokove naočale blistale su u mraku odbijajući mjesečinu.

Jesam li ga sanjao ovakvog, pitao sam se, ili se on naočigled, kao glina pod rukama kipara, pod mojim pogledom uskladio sa snovima? Takvog ga volim pamtit: kao savršeno isklesanu cjelinu.

Ali još dok smo stajali u tamnoj sjeni arkada, slika se pred mojim očima počela raspadati, da od tog prvog divnog dojma ne ostane ništa osim sjećanja. Kasnije, kad bih zaželio da dozovem u pamćenje ovaj samostan zametnut negdje u bespuću, uvijek bih pokušavao uskrnuti i sačuvati nepokretni, zaustavljeni privid savršenog sklada, simetrije i elegancije toga čistog i pravilnog otoka u moru šipražja i kamenjara. Uzalud, kažem, jer bi se slika uvijek jednako stala raspadati pred mojim očima, kao da je nagrizala neka razorna unutarinja bolest, i s užasom sam se morao oslobađati niza kasnijih slika koje su poput nekog irealnog genealoškog stabla pokazivale rasap jedne iluzije. Zatvarao sam oči pred tom erozijom kao bolesnik koji zna da mu bolest nezaustavljivo napreduje ali se vlada kao da je nema.

I sada, motreći dvorište, htio sam na trenutak sklopiti oči, osjećajući sa stravom kako se ono nije srušilo nekad prije, davno, nego da se ruši upravo ovdje i sada, pred mojim pogledom.

Arkada oko dvorišta samo je još u mašti mogla biti arkada: lukovi su popucali i urušili se, stupovi su bili povaljeni i ležali uokolo u gustom isprepletenom korovu poput kakvih poodsjedanih udova. Poneki stup još je stršio, podbočujući tek nebo - svod što ga je nekoć podupirao, ležao je raspršen u prašinu.

Fratar nas je pogledao s nijemom isprikom u očima i krenuo arkadom, zamotavajući se čvršće u mantiju. Vлага se osjećala u ustajalom zraku. Pošli smo za njim unezvjereno, izgubljeni, bez riječi. Roko je zastajao, dodirujući prstima kamenje kao da ne vjeruje vlastitim očima da im je hrapava ploha stvarna.

Kapiteli stupova bili su potpuno izjedeni vremenom, izbrazdani kišom, i tek tu i tamo, na kakvom oborenim stupu, vidjela bi se polovica kozičavog lica, ljuskav rep zmaja, oslijepjelo oko, krilo ptice ili anđela, krhotine zaboravljenog, izgubljenog svijeta. Svodovi hodnika što je nekoć bio odijeljen od dvorišta stupovima arkade, bili su na mnogim mjestima urušeni, i morali smo obilaziti gomile kamenja i prašine gazeći kroz visok mokr korov u dvorištu da bismo mogli nastaviti ovo tužno putovanje za tamnim čičeronom.

Fratar je hodao pred nama, polako, pognuto, šušteći mantijom, oprezno ali naviklim kretanjama preskakajući oboreno stupovlje, gomile kamenja, gušće spletove korova. Neprestano je kašljao.

- Ne dirajte ovo - rekao je pokazujući naslaganu gomilu kamenja što je valjda podupirala zid zgrade. - Može se srušiti. Ovuda, za mnom. Oprezno, samo oprezno. Pazite, tu ima rupa.

Slušao sam ga pažljivo slijedeći njegov vijugavi put. Sav sam se usredotočio na to; činilo mi se da ne smijem nijednom iskoračiti s puta; znao sam da ne smijem misliti. Oprezno, šaptao sam, oprezno se treba kretati u ovom svijetu koji se obrušava, punom zamki za zakašnjele putnike.

Kamene ploče kojima je bio potaracan hodnik ispoprebacivale su se jedna preko druge, kao da se ispod njih talasa more. Trave i puzavice prodrle su po proširenim rasjeklinama između ploča do samog zida zgrade, vlažeći ga, rastačući ga, nagrizajući ga s onom mržnjom koju sve živo gaji prema mrtvome, zavideći mu na trajnosti. Na mnogim mjestima u zidu zjapili su tamno otvori odakle je bazdilo na memlu i plijesan.

- Opresno - kašljucio je fratar. - Oprostite, ali nemam svijeca. Više nitko ne dolazi ovamo, znate. Sam pravim lojanice, vidjet ćete uostalom. Navikao sam većinom ovako, po mraku.

Roko je iza mene udario u nešto i jeknuo. Psovao je nerazgovijetno, kroz zube. Čuo sam drugu, mukliju bol u tim psovka. Fratar se okrenuo da ga priček.

- Jeste li se? - pitao ga je pun sažaljenja. - Niste jako, valjda? Ja već ovuda idem napamet. Znam svaku rupu, kao da je tu oduvijek. - Zatim se obratio meni: - Vama sigurno sve ovo izgleda kao bezoblična ruševina, je l' da? Začudili biste se kad biste znali koliko ruševine dugo zadržavaju stalan oblik. Kao građevina, i ruševina ima neku svoju arhitekturu. I traje opet vrlo

dugo. Godinama. Onda jednoga dana vidite da se promijenila, odjednom dođe kao nova.

- Dugo ste već ovdje? - pitao sam iz mraka.

- Dugo - rekao je fratar.

- Sami ste? Mislim, već je dugo da ste ostali sami?

- Da - rekao je fratar. - Što ćete? Netko mora.

Nešto se u meni bunilo protiv toga što govori i da govori tako pomireno, gotovo ravnodušno. Zašto mora? I tko mora? Ponavljajući njegove riječi u sebi osjetio sam se i ja izabranim i prosvjedovao sam.

Roko je s gnušanjem odbacio nekakav kamen koji je ogledavao na mjesecini.

- Jedina čitava stvar, valjda - rekao je - jest onaj bunar ...

- Bunar? - pitao je fratar. - Ah, ono. Cisterna. Ono je stara cisterna.

Roko je izišao iz sjene arkade gdje smo do sada polako napredovali i, gazeći dubokim korovom, pošao prema cisterni što se bjelasala nasred dvorišta, kao posrebrana. Bila je to cisterna od bijelog kamena, i veliki, bogato izvijeni željezni luk nadvijao se nad njom. Na luku je još uvijek visio kolotur obrastao u grozdove rde, ali lanca ni kabla nije bilo.

- Stanite - viknuo je fratar. - Pazite.

Roko je zastao na pola puta, oprezan kao životinja na čistini obasjana mjesecinom. Fratar i ja smo mu prišli gazeći do bedara duboku travu. Noge su mi bile vlažne od rose.

- Tlo oko cisterne popustilo je i urušilo se - objasnio je fratar pokazujući nekoliko koraka ispred nas. Zemlja se ispod trave ugnula, duboko, ali je trava u dubini bila još viša i gušća nego okolo, tako da se jama jedva mogla zamijetiti. - Ovo, znate, i nije nikad bila prava cisterna. Bar mislim tako. Cisterna im nije bila potrebna. Vidjeli ste onaj izvor što teče kroz česmu. Imali su izvor. Valjda su zato tu i sagradili samostan.

Cisterna se bijelila na mjesecini kao da je od uglračanog mramora. Bila je isklesana sva od jednog komada kamena. Kad smo bilio ušli u dvorište djelovala je tako obično, upadljivo, a sada - zračila je oko sebe tajanstvo svoje nazočnosti. Bila je kao živa. Nalazila se svega nekoliko koraka od nas, a činila mi se daleka i nedohvatljiva, kao da se nešto između nas ispriječilo.

- Mislim, cisternu su sagradili samo da sakriju ulaz u podzemni hodnik - rekao je fratar. - Ulaz u hodnik nije bio

zidan nego samo poduprt gredama. Grede su istrulile i ulaz se srušio.

Vodio nas je polako uz jamu iz koje je korov izbijao poput pjene. Sada se vidjelo da jama ima duguljast oblik, i što smo se više udaljavali od cisterne, bivala je dublja.

- Eno tamo - rekao je fratar pokazujući tamni otvor u dnu jame. - Još se vidi. Hodnik.

Uska tamna rupa zjapila je pred nama. Osjetio sam kako me istovremeno privlači kao magnet i prijeti nekom nejasnom opasnošću.

- Vodi li kamo? - pitao sam što sam mirnije mogao. Ali uplašio sam se vlastitog glasa kad sam ga čuo: toliko nesigurnosti i drhtanja u njemu, toliko djetinjaste nade nad jednim urušenim podzemnim hodnikom.

Fratar me ozbiljno pogledao.

- Ne - rekao je nakon stanke. - Mislim da ne vodi nikamo. Ako je ikada kamo vodio, sada je sigurno neprohodan.

- Što hoćete time reći? - pitao sam ga sve uznemireniiji. Došlo mi je da se posvađam s njim, da ga dohvatim za halju i da ga protresem kao vreću. - Što znači: ako je ikada vodio?

- Ništa - rekao je fratar povlačeći se u sebe kao puž. - Samo sam tako rekao. Vodio je valjda. - Govorio je pažljivo, tiho, kao da me tješi. - Pa i sagradili su ga da se spasu pred neprijateljima.

- Kad je to bilo? - pitao sam. - Pred kim ono?

- Ne znam - rekao je fratar. - Davno. Jedanaesto stoljeće možda. Nitko ne zna točno. Sve se zaboravilo, propalo, uništeno. Tko da zna? Pred Saracenicima, pred Mlečanima, pred štotigajaznam ...

- Je li tko odonda ... mislim, znate li, je li tko prolazio, jesu li išli ...? Pokušali bar ...

Nekoć je vodio spasu, pomislio sam, znali su jednostavan put u spas. U jedanaestom stoljeću možda, ali su znali. Kasnije se zaboravilo. Mi ga sada opet otkrivamo. Zato smo došli. I nada koja je zamrla u meni kad sam bio vidio ruševine samostana, ponovno se počela rađati, bjesomučni plamičak. Prokopali su ovaj hodnik, govorilo je sve u meni, ne, pjevalo je, da se spasu. Još je, znači, bilo kamo. Znači, ima kamo, još uvijek.

- Roko - rekao sam mu napola u šali, napola u očajnoj nadi, ne čekajući fratrov odgovor - ako dođe do gustoga, još uvijek možemo kidnuti. Zamisli, ovuda su išli već onda. Kasnije

se zaboravilo. Nije bilo tako nužno bježati, možda. Ali, zamisli samo...

Roko je prezirno i ravnodušno pogledao dolje. Bio je utučen, mlak.

– Ovuda? – rekao je bezvoljno. – Kao štakori? Kamo? A i druga su ono bila vremena. Razljutio sam se.

– Što ti je sad najednom? – viknuo sam. – Možda su se i spasili. Dobro je misliti da su pokušavali sve što se dade. Možda im je uspjelo pobjeći.

Fratar se zbunjeno nakašljao, stišćući se u mantiju kao da mu je hladno.

– Ne vjerujem – rekao je sasvim tiho. – Osvajači su bili svuda. Sudbini pobjeći nećeš. Ova zemlja je bila pakao, mislim.

Pogledao sam ga s mržnjom.

– Hoću reći, bio sam dolje, jednom – rekao je još zbunjeno, kao da se ispričava zbog nekog mladenačkog grijeha. – Mislio sam, da vidim, ima li kamo.

– I jeste li došli – pitao sam odjednom klonulo: ishlapjeli su moja ljutnja i mržnja – ... do kraja?

– Ne rekao je fratar. – Previše je bilo kostiju u hodniku da bih nastavio. Previše urušenih mjesta; previše slijepih odvojaka. A i kamo se može doći uopće? Svuda je jednako, mislim. I ovdje je dobro.

– GLADNI SMO I ŽEDNI, OČE – rekao je Roko, i u njegovom glasu osjetio sam beskrajno težak, konačan umor koji je i mene obuzimao poput mutne poplave. – Daleko smo putovali. Umorni smo.

Fratar nas je pogledao ne mičući se. U njegovom pogledu bilo je mnogo sućuti a malo nade. Koliki su ga prije nas pitali to isto, palo mi je na pamet, i što im je mogao odgovoriti?

– Dat ću vam što imam – rekao je blago? – Nije mnogo. Podijelit ćemo.

Roko je klonulo stajao usred korova, raširenih nogu, kao da se drži da se ne sruši. Mlitavim kretanjama brisao je očale, slijepo spustivši na njih pogled. Tako je pošao za nama prema zgradi, spor, oborene glave, kao da ne želi više ništa vidjeti.

Jadni Roko! pomislio sam... Toliko se trudio. A sada, na kraju puta, sve je ispalo besmisleno – ostao je samo umor. Uzalud smo se trapili i sad nam ostaje samo da podijelimo umor s

ovim starim fratrom među razrušenim kamenjem. Znao sam kako se Roko osjeća. Sažaljevajući njega, sebe sam sažaljevaao. Ali što ja? Tko sam ja? Samo suputnik. Jadni Roko! ponovio sam još usrdnije.

– A freske? – rekao sam iznenada, kao da sam se tek sad sjetio. Rekao sam to da ohrabrim Roka. Možda još uvijek ima neke nade. Napokon, mi smo ipak pošli tražiti freske. Možda nađemo nešto. Ali hrabrenje u mom glasu odjekivalo je šuplje u zvučnom kvadratu samostanskog dvorišta. – Sasvim smo smetnuli s uma freske. Kad smo već tu... mislim, nismo mi stručnjaci, stručnjaci su odustali... ali ipak, da usput vidimo što se dade vidjeti ...

Fratar se samo još čvršće zamotao u mantiju, nastavljajući put. Ako se još jednom stegne, pomislio sam, utanjit će se toliko da će nestati.

– Proći ćemo kraj njih – rekao je kratko.

Možda ipak nije sve bilo uzalud, govorio sam u sebi, znajući da se time samo tješim. Kako mi je bila potrebna utjeha! Ali znao sam da sam ja još potrebniji Roku. To mi je davalo snage. Roko se vukao za nama teturajući, kao da pada s nogu od umora.

– Još malo, Roko – rekao sam mu. – Još malo, stari, drži se.

I znao sam da jedino tako mogu smoći snage za utjehu: obraćajući se sebi kao da sam netko drugi, netko koga promatram sućutno ali izdaleka. Drži se, stari. Ništa nije izgubljeno.

Prolazili smo tamom, vijugavim hodnicima, oslanjajući se o vlažne zidove. Zastajali smo i opet kretali, sudarajući se u mraku, da bismo napokon stali u nekom proširenju kroz koje je strujao svjež noćni zrak; fratar je ispred nas neko vrijeme šuškao, a onda kresnuo šibicom i zapalio malu ttravu lojanicu što je stajala na kamenom oltaru, potpuno golom, u dnu isto tako gole prostorije. Naše sjene zaigrale su po zidovima, goleme, nemirne.

– Ovo je kapelica – rekao je fratar skromno, kao čovjek koji pokazuje katedralu i zna da ne treba ništa preuveličati riječima, jer stvar koju pokazuje govori sama za se. – Ovdje su freske.

– Gdje su? Gdje su? – pitao sam željan da ih vidim, da bilo što napokon vidim.

Bili smo u nekoliko koraka dugoj prostoriji kamenih zidova, popločanoj žutosmeđim kamenim kockama. Prvi mi je

dojam bio da je kapelica potpuno gola, prazna, napuštena. Svjež noćni zrak prodirao je kroz otvore na zidu, na kojima više nije bilo ni okvira ni stakala. Tavanica je bila načinjena od greda, ali neke su se od njih uvile pod teretom stropa, neke su napukle, neke su se jednim krajem otkinule i visjele uz sam zid gotovo do poda, a sve su bile pune bezbrojnih sitnih rupica crvotočine. Između greda se na mnogim mjestima vidjelo nebo. Bilo je vedro, primijetio sam krajičkom svijesti, mnogo zvijezda sja kroz otvore.

Primakli smo se sredini prostorije. Morao sam sagnuti glavu da ne bih udario u gredu koja je ukoso pregrađivala put. Kad sam je dotaknuo, greda se zanijhala u nesigurnoj ravnoteži i kiša prašine i sitne žbuke prosula mi se za vrat. Strop se očito svakog časa mogao stropoštatati.

Fratar je držeći jednom rukom lojanicu, s osmijehom zaustavio ljuljanje grede. Bio je posve ravnodušan prema tomu što ga strop može poklopiti. Navikao se valjda da s tim živi. Uskoro će i nama biti svejedno, pomislio sam, ako ostanemo ovdje. Ako ostanemo ovdje? Zaprepastio sam se na vlastitu misao. Što mi to pada na pamet, uopće?

Roko se namršteno ogledavao oko sebe, izdužujući vrat prema zidovima, gvireći kroz debele leće, kroz lelujave sjene. Koliko sam mogao vidjeti, na zidovima nije bilo ničega.

- Ako je ikada bilo žbuke na ovim zidovima - počeo je Roko, a onda se prekinuo i približio zidu na mjestu gdje je fratar, ne bez stanovitog ponosa, prinio lojanicu posve blizu kamenu. Tamne kaplje vlage blistale su u titravom svjetlu.

I tada, sa svog mjesta iz sredine kapelice, ne približavajući se zidu, ugledao sam i ja čudesan crtež cijelog arhipelaga od ostataka žbuke na zidu. Žbuka je plamtjela u treperavim bojama, držeći se još uvijek čvrsto na mjestima gdje se kamenje spaja. Malo zaobljene, trbušaste površine kamena zadirale su duboko, poput morskih valova, u kopno obojene žbuke, stvarajući Celebese i Sumatre fresaka, kao na zemljopisnoj karti. Svjetlo lojanice igralo je na njima poput jata prozirnih leptira, i činilo se da čitava scena prikazana na freski živi i kreće se u drhtavom, krhkom, čarobnom plesu.

Opčinjeno sam zurio u tu igru boje, sjene, kamena, mnogih prekinutih i nedovršenih linija koje su svojom nepotpunošću obećavale svjetove, ples čudernih detalja što su se miješali pred mojim očima poput kakvoga magičnog kaleido-

skopa - činilo mi se opet da, kao u dvorištu kad sam gledao ostatke kapitela, vidim pred sobom ostatke cijelog jednog bogatog a sada zaboravljenog svijeta.

Raznježio sam se nad njihovom okrnjenom, nepotpunom ljepotom i osjećao se posebno počašćenim što upravo tu, sada, pred mojim očima, ostaci toga svijeta izvode ovaj arabesknii ples, da bi mi tom igrom pokazali sliku svoga negdašnjeg sjaja i bogatstva, i da bi me nagradili za moju izdržljivost, upornost, vjeru. Oči su mi bile pune boje i svjetla što je uranjalo u mene razblažujući moje najtamnije kutke.

Nisam se usudio zakoraknuti bliže da ne bih preplašio, povrijedio to krhko tkanje svjetla, taj razigrani privid jednoga svijeta koji mi je na ovaj način poželio dobrodošlicu, pokazao mi da sam dostojan. Nisam se usuđivao ni upitati što zapravo gledam: krilo anđela? Sklopljene ruke nekog sveca? Bijelog konja u zlatnoj opremi? Junačka djela otaca iskovana u suhome zlatu?

Bio sam sretan. Izlagao sam svaki djelić za sebe sunčajući se na svjetlu boja koje su sve jarkije i blistavije igrale svoju magičnu igru - topla terakota zemlje i duboko plavilo neba, zlato kaleža i srebrne aureole oko glava bijelih svetaca.

Nikada, ni prije ni poslije, nisam vidio ovakvih fresaka. Nikada nisu Vicentius i Johanes de Castua naslikali nešto ovako. To nisu bile samo freske, bila je to čarolija, čudo. Bio sam naplaćen za sve traženje, sve patnje. Kako je dobro iskusiti sreću ispunjenja! Otvarao sam se poput ponora pred tim neiscrpnim slalom svijetlih slika.

Činilo mi se da to nisu ostaci jednog svijeta koji je nestao, već njegovi prvi pupoljci koji se tu preda mnom tek otvaraju i sada će, evo, sve procvjetati u raskošno bogatom proljeću. Prohtjelo mi se da iz sve snage, svime što imam u sebi, što znam i što osjećam, cijelim svojim životom povjerujem u njih, zauvijek, da uđem u njih kao stvaran svijet, poput onoga Kineza koji je jednoga dana naprosto ostavio sve i otišao u tapete.

Ali još u trenutku dok sam se tako nanovo rađao osjećajući kidanje tople pupkovine sa zbiljom, znao sam negdje duboko u sebi da nema izlaza iz kaveza ovog tijela. Dugogodišnja navika na sumnju, nasljeđe razočaranja, baština nevjerice, teret slutnji koji je uvijek živio u svima nama, progovorio je iz mene upravo tada, u najvišem trenutku ekstaze, u mističkom klicanju cijeloga bića. Tek dijelom svijesti primjećivao sam fratra i Roka kako se saginju zidu i zabrinuto kimaju glavama i razmahuju

rukama onom toliko svima nama poznatom gestom što označava "što se može", i nijemo jadikuju prelazeći centimetar po centimetar zida, prinoseći mu lojanicu, dok Roko traži pravilan razmak između oka, leće naočala i zida, kao kakav učenjak s povećalom u ruci. Ali nije me njihovo jadikovanje zabrinulo i probudilo iz zanosa; opomena je potekla iz moje vlastite utrobe, izronila iz moje vlastite tame.

U tom trenutku zaustavio sam se u zraku, lebdeći ukočen na mjestu poput skakača s motkom na fotografijama, i ledeni strah preplavio me iznenada, i ja sam znao da me ekstaza napustila, i da sam ostavljen na milost i nemilost tamnim vjetrovima koji vladaju u ovim sferama: bio sam visoko, bez oslonca, u mraku.

Nemoćno sam očekivao najmanji dodir zbilje, da Roko i fratar kažu samo riječ pa da me probude, i ja da se srušim poput mjesečara. Bio sam udaljen od njih možda nekoliko koraka, ali činilo mi se da nas dijele golemi prostori. Znao sam da mi predstoji pad. Slutnja tog pada oduvijek je bila u svima nama. Nikada dosad nije nas prevarila. To se zove iskustvo. To je pouzdano. Znao sam što dolazi.

- Vidiš li što, Roko? - pitao sam prigušeno, ne usuđujući da se maknem iz sredine prostorije.

- Ništa - rekao je Roko ne osvrnuvši se, prignut uz freske. - Gotovo ništa. *Reliquiae reliquiarum*.

Cijeli jedan svijet gasio se pred mojim očima, zavijajući se u dim, maglu i ništa.

- Vjerojatno je bio nekakav *danse macabre* - rekao je Roko - sličan onom beramskom. Možda kasnija imitacija. Ali tko će ga znati? Ništa se ne vidi.

Svijet se gasio odlazeći u trinu u sablasnoj povorci nad kojom su stršile kose - niz kostura, svaki iza svoje žrtve, da se malo dalje, nestajući u sumračnom prijelazu u Had, stope u jedno, kostur i žrtva, i iščeznu zagrljeni. Nismo li ono mi? Na kraju povorke? Ne vidim li ono Vladimira preobučenog u srednjevjekovnog bačvara ili trgovca vinom, kako umjesto svoje fotografske kožnate kasete nosi preko ramena bačvicu i udara po njoj svoj posljednji tam-tam, i to odjekuje poput strašnoga bubnja kroz cijeli ovaj opustošeni, ogoljeni samostan? Ne vidim li ono Petra zagrljena s dvije krupne žene bez nosa, koje se raspadaju od bolesti i kosti im počinju polako probijati kroz

raspadnuto meso? Ne odlaze li ono, jedan po jedan, naši prijatelji i znanci, svijet u kojem živimo.

Ne ostavljajte me, htio sam povikati, ne odlazite samo tako. Ima stvari strašnijih od smrti. Ali grlo mi je bilo suho i nemoćno. I osjećao sam kao tešku moru da je oko nas sve srušeno, napušteno, krajolik uokolo neobrađen, jalov, gol i da nema nikoga više, jer su svi otišli. Ostavili su nas. Bio sam strahovito sam. Smrt mi se sada činila kao sreća, društvena svečanost prema ovoj osamljenosti u kojoj na mene vreba konačna patnja koja će biti samo moja.

I onda, podignuvši pogled prema tavanici, prateći svjetlo lojanice koju fratar uzdiže iznad glave da bi Roko bolje mogao razgledati zid, vidim na kraju četiri goleme mrlje pod samim stropom, mrlje veće od svega oko nas, tamne jahače kojima glave nestaju između trulih greda tavanice.

- Što je ono? - kažem prestrašeno - Gledajte, što je ono?

Vlastiti glas me vraća u stvarnost. Oni me časak zaprepašteno gledaju, preplašeni mojim usplahirenim glasom, onda gledaju pod strop uzdižući lojanicu, propinjući se na prste. Paučina pod stropom cvrči na plamenu svijetle.

- Ništa - kaže fratar nakon kratkog vremena - ono su samo pjege od vlage. Kiša probija na sve strane, znate.

Prilazim im da bih osjetio njihovu blizinu. Noge su mi teške kao od olova. Sada tek jasno vidim: na zidu nema ništa. Ljudi, kažem vam, ništa. Prazan, goli zid kakav je bio kad smo ušli u kapelicu. Sve je bila prijevara. One neznatne ostatke žbuke na kojima se vide tragovi izbljedjelih boja, prljavih od plijesni i vlage, samo bi širokogrudan stručnjak, raspoložen da malo pretjeruje, mogao nazvati materijalnim dokazom da je tu fresaka bilo.

Počeo sam se smijati kao lud.

- Pa tu nema ništa - hihotao sam. - Ljudi moji, pogledajte, molim vas. Kakve freske! Nije tu ništa ni bilo. Farbani zid, dok je bilo zida. Slojevi stare boje, ništa drugo.

Fratar je nemoćno slegnuo ramenima. Roko me skinuvši očale pogledao izmučenim stisnutim očima.

- Čuvao sam ih koliko sam mogao - rekao je fratar umorno, i glas mu je bio stisnut, krkljav, kao da će ga svaki čas presjeci kašalj. - Čuvao sam ih, znao sam da će netko jedanput doći. Za vas sam ih čuvao. Ali vlaga ... žbuka je upijala vlagu. Rekao sam vam, tu ima podzemnih izvora - vlažno je. Freske su

se ljuštile na moje oči. Već su bile prilično uništene kad sam došao ovamo. A onda godinu za godinom bilo ih je sve manje. Ljuštile su se u krpama. Svake godine na njima sam vidio druge slike... gledao sam ih danima, godinama, bile su toliko u mene urezane ... i sada ja još uvijek vidim ono što je na njima bilo...likove, sudbine, priče koje traju...zato mi tim teže vaše razočaranje ...ali kažem vam, čuvao sam ih ...

Stajali smo usred gole kapelice gdje više ničega nije bilo osim u glavi jednog osamljenog ostarjelog fratra koji će uskoro umrijeti, i tako će konačno, nepovratno, dokraja sve nestati. Stajali smo okupljeni oko njegove slabašne lojanice. Fratar je govorio, napola mrmrlajući, napola plačno, kao da moli. Molio je od nas nešto što mu nismo mogli dati.

- Eto, nisam ih uspio sačuvati. Trudio sam se. Ali vidite, došla je ona godina kada se srušio strop. Sam od sebe. Onda kiše. Čuvao sam ih za onoga koji će jednom doći i poželjati da ih vidi. Ne znam zašto sam to činio. Možda samo zato što netko mora. Činilo mi se da je zbog nečega jako važno da to netko čuva. Mislio sam, doći će netko i naslijedit će me, čuvat će dalje ... i ovo će trajati ... kroz vrijeme. Iako, vidite, više nema što da se čuva ... i sad ste došli, mogu mirno umrijeti ... vi ćete bar reći nekom drugom da ovo postoji, da je ovdje nešto bilo, pa i ako ne ostanete vi sami, ljudi će se sjetiti, doći će netko drugi, vratit će se, i možda sve opet jednom oživi, možda sve opet bude ... pa nije valjda cijeli svijet samo propadanje, rušenje, mrtvačnica kao ovdje, valjda se negdje nešto obnavlja, gradi, čuva, valjda ljudi još uvijek... Nije sve ovako?

- Nije - rekao je Roko vrlo tiho.

- Čuvao sam i biblioteku - rekao je fratar. - Bila je to velika biblioteka. Mnogo iluminiranih rukopisa, prijepisa, pergamenta ... i nisam je sačuvao. Od miševa. Od vlage. Od plijesni. Ali najviše od vremena. Sve je otišlo. Katkada bih, da olakšam samoću - znate koliko sam u početku bio sam? kasnije sam se navikao, mislim - katkada bih posegnuo za nekom od tih knjiga, a ona bi se pod mojim prstima raspadala u prašinu, i umjesto olakšanja imao bih samo osjećaj nepopravljivog gubitka, osjećaj da sam pokvario i ono malo što se možda moglo spasiti. Ali nije se ništa moglo spasiti. Radio sam to ne zato što sam mislio da se može, nego zato što mi se činilo jako važno da to netko čuva. *Kao da se može.*

- Zašto? - pitao je Roko sliježući ramenima. Fratar se sav zadahtao od govorenja. Ovoliko valjda nije izrekao u posljednjih deset godina.

- Mislio sam, netko će jednom doći - nastavio je prigušujući navalu kašlja samo da stigne više izgovoriti. - Htjeti će da vidi, da čuje, da sazna ... Ovdje su, čuo sam, dolazili davno prije mog vremena ... ali tko? osvajači, razbojnici, pustolovi. Dolazili su sve dotle dok se imalo što pljačkati, osvojiti, odnijeti, a onda kad više nije bilo što da se uzme, ljudi su prestali dolaziti. Mislio sam, možda će ipak netko jednom doći, u siromaštvu, ponizno, krotko, oborene glave, i doći će da čuje što knjige vele. Doći će da sazna o ... nama. Ja sam se, znate, uvijek smatrao da pripadam onima ... prije. O nama ... rekao sam. Možda, da su tako dolazili od početka, možda bi sve bilo već sada drukčije. Ja to sam nisam znao ni čitati ni odgonetavati, ali mislio sam uvijek: doći će netko. Moj će posao biti obavljen. Sad kad ste došli, nemam ovlje više što osim da umrem. Sad mogu mirno umrijeti.

- Kasno smo došli, kao obično - rekao je Roko.

- Mislio sam - govorio je fratar s očajem u glasu, kao da je strašno važno da nas uvjeri u nešto što mi ne čujemo ili ne želimo čuti - mislio sam, ti koji će doći donijet će mi spas, opravdanje, dat će smisao mom životu koji sam proveo ovdje u pustinji, čuvajući sve ovo, koliko sam znao i umio... nisam sačuvao mnogo, ali ipak ... Sačuvao sam ... mjesto u redu ... netko će čuvati dalje ...

- Mi smo, dragi moj, došli ovamo da tražimo nešto drugo - rekao je Roko nasmijavši se promuklo. - Mjesto u redu dodjeljuju ti na svakom uglu.

- Mislio sam, što mi drugo preostaje? Da izvršim taj mali zadatak za koji će mi Bog dati dovoljno dug život i snage da izdržim u samoći, da ne poludim, i evo ... jesam li ga izvršio? ... Recite sami ... Evo, došli ste izdaleka, recite mi, vi znate, ja sam samo siromašni, neškolorani fratar, vi ste vidjeli svijet ... recite mi, presudite, jesam li ga izvršio?

- Jeste - rekao je Roko tiho, ne gledajući ga. - Izvršili ste ga.

SJELI SMO ZA STOL DA VEČERAMO, i dalje izbjegavajući da se međusobno pogledamo u oči. Stol je bio od grubo tesanog drva, dugačak i prazan, a uz njega, s obje strane, stajale

su dvije duge klupe za mrtvu braću. Dvije lojanice treperile su na stolu između nas, osvjetljavajući jedino izribanu grubu dasku stola i naša lica i ruke. Zidovi prostorije nisu se vidjeli. Nas trojica bili smo otok svjetla u potpunome mraku.

Sjedili smo u knjižnici. Osim jedne ćelije gdje je fratar boravio sve ove godine, ona je bila jedina koliko-toliko očuvana prostorija, iako je i tu strop mjestimično bio srušen, a police na kojima su nekoć stajale knjige, razjedene, polomljene i pune paučine. Tu na ovim klupama, na kojima smo sada sjedili, trebalo je da Roko i ja prenoćimo. Na jednu od klupa fratar je položio dva složena pokrivača koja su zaudarala na plijesan.

- Jedino vam ovo mogu dati - rekao je.

Ponovio je to isto još jednom kad je na stol donio polovicu ovčjeg sira, polovicu hljeba i vrč vode.

- To je sve što imam - rekao je.

Sjedili smo neko vrijeme u pogrruženoj šutnji, ne dirajući hranu.

- Žao mi je - rekao sam - što mi nismo ništa donijeli. Ovako ćemo pojesti i ovo malo što vi imate.

- Jedite - rekao je fratar kašljucajući. - Meni treba malo hrane. Često danima ne jedem ništa. Berem gljive, kupine. Vi ste još mladi. Ali naviknut ćete se, rekao sam, još na svašta ... Čovjeku ne treba mnogo.

- Ne, čovjeku dosta ne treba mnogo - rekao je Roko prezirno - da preživi.

Ne treba mu mnogo, htio sam reći, ali kad nema ni ono malo. Kad nema ničega. Što onda? Ne traži čovjek mnogo, ali ako ne nade baš ništa, ni hrane, ni krova nad glavom, čak ni pišljive sličice na zidu. Kad ničega nema? Za što da onda preživi? Naprosto, da preživi, da se navikne ... na svašta? Da ispuni svoje mjesto u redu? O, ne, na krivu ste se obratili adresu? Nismo mi od tih! Zato idemo dalje. Ako ima išta dalje, mi idemo dalje. Kamo? Kamogod. Samo se ovdje ne može ostati, u ničijoj zemlji.

Prinio sam ustima vrč s vodom. U vodi je plivala zvijezda. Podigao sam pogled i kroz otvor na tavanici vidio zvijezdu na tamnomodrom nebu. Htio sam se nijemo pomoliti, ali nisam imao snage i nisam više znao kako. Razljutio sam se na vlastitu nemoć i na zvijezdu, nedokučivu, ravnodušnu. Ništa ti nisi, zvijezdo, rekao sam joj.

Vjerovali smo u tebe, zvijezdo, slijedili smo te u znoju lica svoga, nadali smo se. I što? Ako je ovo mjesto po komu sve što

smo bili i sve što smo učinili treba mjeriti, ako ovime bivamo opravdani, iskupljeni, ako se ovdje važe naš život, čime se onda možeš pohvaliti, zvijezdo? Po kojem pravu onda očekuješ našu zahvalnost, poniznost, posluš? Ako je sve ovo bilo uzalud, ova patnja, ova poniženja, ovo puzanje po prašini, i ako od svega toga, na kraju, ostaje samo nekoliko okrhanih komada kamena i nekoliko razjedjenih pljesnivih slikarija, onda ti se ništa više ne može preputiti, zvijezdo. Jer si ravnodušna, nemilosrdna i neljudska. Zar je ovaj starac ovdje bio potreban kao zavjetna žrtva u tvoju diku i slavu? Zar smo ti mi, ovako sitni, nevažni pohod, bili potrebni kao žrtve paljenice? Nisi se nasitila stoljećima? O, kako mrzim tvoje pohlepno oko.

Ići ćemo dalje, znao sam, ne zbog nje, nego usprkos njoj.

Fratar je razrezao kruh i sir na tri jednaka dijela. Šutke smo jeli. Fratar se svaki čas gušio od kašlja. Jeli smo temeljito, bez misli.

- Onda, što ćete? - pitao je fratar nešto kasnije.

Roko je udario vrčem o stol, brišući usta zapešćem.

- Spavati - rekao je glasno.

Nije mi se sviđao ton kojim je to rekao, bezbrižan, ravnodušan nakon poraza.

- Mislim, poslije, sutra? - pitao je fratar. - Razumije se, ako želite ostati neko vrijeme ovdje ...

- Sutra? - pitao je Roko iznenađeno, kao da se čudi da odgovor na to nije već jasan sam po sebi. - Vraćamo se.

Fratar se zakašljao, dugo i grčevito.

- Znao sam - rekao je.

- Za vas bi najbolje bilo da i vi podete s nama - rekao je Roko. - Što ćete ovdje.

Fratar je nijemo zanjekao glavom.

- Prestar sam za to - rekao je. - A zapravo i nemam se kamo vratiti. Davno sam otišao, sve se već sigurno izmijenilo. Ovdje je moje mjesto. Navikao sam. Ovdje ću ostati. Čekat ću.

- Što se tu može - rekao je Roko i samo što već nije zijevnuo. - Kako hoćete.

Možda se opet jednom sretremo.

Bila mi je uvredljiva površnost i ravnodušnost. Osjećao sam se nelagodno: nešto je u meni prosvjedovalo. Zar je za Roka sve gotovo? - pitao sam se. Zar je već digao ruke od svega? Zar misli da nema dalje? Zar *on* nije izdržao? Nisam se to pravo usuđivao ni sam sebi izreći, a kamoli ga optužiti. Ali najstrašnije

mi je bilo to što je Roko, čini se, uzimao za gotovo da će se moj put podudarati s njegovim. Što i ne pomišlja da bih ja možda htio i mogao nastaviti ono što je on započeo. Što je on tako olako siguran da ni za koga nema dalje. Neka očajnička pobuna rasla je u meni kao crna plima.

Protiv čega, pitao sam se, protiv čega? Protiv ideje da nema dalje? Protiv Roka? Što je on meni i što sam ja njemu da se bez njega ne može dalje? Da ne može čovjek sam?

- Slušajte - rekao sam fratru - ima li odavde kakav put?

Fratar me pogledao izmoždeno.

- Put? Samo onaj kojim ste došli ... ako se to može, nazvati putem ... Nitko više tuda ne ide.

- Mislim, više nikamo ne vodi ... ništa ... nikakva staza? Nekamo dalje, na drugu stranu?

Fratar je odmahnuo glavom.

- Nema dalje - rekao je stolu. - Uokolo je šiprag. Neprohodno je.

- Ma jasno - rekao je Roko ravnodušno.

Konačno sam sav uskipio od bijesa na njega koji tu sjedi na kraju puta kao da se nije ništa dogodilo, i zuri svojim kratkovidim pogledom u nešto u čemu ja više ne sudjelujem. U čemu možda nisam ni sudjelovao od samog početka. Možda je sve to bio nesporazum, naša veza, naš put: možda ništa između nas nije bilo. A što, zatekao sam se kako mislim, ako Roko nije ono što smo u njemu vidjeli? Osjećao sam se prevaren i odbačen. On je sjedio tu potpuno nevino i ravnodušno priznavao poraz, kao da za njega skida sa sebe svaku odgovornost.

- Zašto si nas onda vodio? - povikao sam odjednom gnjevno, dok mi je nemoć krkljala u glasu. - Kamo si vodio te ljude?

Roko je slegnuo ramenima, mirno.

- Ja? Vodio? Kakve ljude? - pitao je, tek s malo ironije. - Jesi li pri zdravoj pameti? Što bih ja koga vodio? Ja sam bio samo organizator, da tako kažem, vođa puta. Svi ste vi htjeli da se ide. Jeste li htjeli ili niste? Ja nisam nikoga tjerao. Svako je pošao od svoje volje. Ja sam, čovječe božji, samo izvršavao vašu zajedničku želju: odredili ste me za to. Kad se jednom krene, reda mora biti. Ako sam malo pretjerao, bilo je to za vaše dobro.

Ustao sam svom snagom zabadajući nokte u dlanove i izderao se na njega koliko me grlo nosilo:

- Lažeš? - provalilo je iz mene. - Vodio si ljude. Obecavao si. Oni su u tebe imali povjerenja. Mislili su, kao što sam ja mislio, da zaista znaš kamo vodiš ... zašto vodiš ... vjerovali su ti. Zašto nam nisi onda rekao sve?

- Što sve? - rekao je Roko arogantno. - Nema što da se kaže. Kao što nema ni što da se nađe.

- Zašto nam onda nisi rekao da nema? Šutio si, pozivao se na drugarstvo, kao što se sad pozivaš na naše dobro, a onda si sam ... dezertirao ...

Roko se odgurnuo sa cijelom klupom od stola. Lojanice su zatitrale, a klupa je škripnula kao kakva očajna kočnica.

- Zar da vam ja govorim da nema ništa? - pitao je Roko; lice mu se iskrivilo, poružnjelo, otuđilo se. - Niste to i sami mogli znati? Jeste li vi djeca? Jesam vam ja otac? Jasno da nema. Nikad nema ništa na kraju. Putovanje je važno; red, disciplina. Netko treba uvijek da vodi, a vodio sam slučajno ja. Čovjeku nema druge nego da se trudi; da učini najbolje što može. I da se na kraju, po bogzna koji put, uvjeri da nema ništa. I što sad hoćete od mene? Ja sam samo vodio putovanje - zar hoćeš da ti donesem i cilj na tanjuriću s plavim obrubom? I što onda?

- To ja tebe pitam - prosiktao sam s mržnjom. - Što onda?

- Ništa. Onda ništa - rekao je Roko slegnuvši ramenima i primirivši se malo. Odmahnuo je rukom kao da ga se sve to ne tiče. - Što se može? Dvdje smo došli. Dalje nema, kao što vidiš. Vraćamo se. Pa onda opet sve nanovo. Iz početka. Svi opet pozele da se nekamo krene. Pa se opet ide dokle se može. Što ima drugo?

- Ali sve one ljude, Vladimira, Ivana, druge, mene konačno, zaveo si nas ...

- Ne budi smiješan - rekao je Roko. - Kakva je to skautska patetika. Vraga sam ja koga zaveo! Svak ide svojim putem. Ja sam išao svojim. Naši su se putovi jednim malim dijelom podudarali. To je konveniralo i vama i meni. I to je sve. To ti je ta naša slavna zajednica. I što se sad od mene traži? Da tetošim vaše razočarane dušice? Svatko se uvijek može vratiti. Oni su se valjda već i vratili, koliko ih ja znam. I ti ćeš, kao i drugi.

Potpuno sam izgubio kontrolu nad sobom i počeo se derati kao sumanut. Cijeli je samostan odjekivao. Fratar me je uplašeno gledao stišćući se u mantiju, pogrbljen uz stol. Povukao

sam se od stola dublje u tamu i odande vikao i psovao, kao da ga optužujem ne samo u svoje nego u ime sviju nas. Osjećao sam kako me Rokova ravnodušnost baca u bjesnilo. Mrzio sam ga kao što nikada nikoga u životu nisam mrzio.

- A što onda - rekao sam kao ranjena životinja - ako za nas nema povratka, ako se ne možemo vratiti, ako se nemamo više kamo vratiti. Hoćeš li onda osjetiti bar malo grižnje savjesti? Da snosiš odgovornost?

- Zašto? - rekao je Roko. - Svako ide na svoju odgovornost. Nisam ja ničiji čuvar.

- Ako si ti bio tako pametan, tako iskusan, da znaš otpočetak da na kraju nema ništa, onda je cijeli ovaj put bio jedno veliko vraćanje, a tvoje vodstvo obmana! - vikao sam. - Za tebe je sve to samo još jedan krug: nema čak ni slavne spirale! Tebi to nije ništa, ali drugi, drugi su stavili na kocku više od tebe. Nemamo mi devet života kao mačke da ih možemo prostirati pred tebe kao sag za tvoje eksperimente!

Za druge, znao sam, nema više pravog povratka. Nisu se imali kako vratiti, ostavljeni u bespuću, izgubljeni. Za njih više ništa nije moglo početi iz početka, kao ni za ovoga fratra što ovdje, na kraju puta, ostaje da umre. Ovo što je za Roka bio samo kratak izlet, za njih je bilo konačno putovanje nakon kojeg se ne putuje više. Za nas, ova je avantura imala trajne i nepromjenljive posljedice.

- Ne dramatiziraj - rekao je Roko - vidiš da su se svi izvukli na vrijeme, osim tebe.

Roko je bez uzbuđenja sjedio za stolom i njegove naočale bljeskale su hladno i nepristupačno u titravom svjetlu lojanice, kao zrcala. Odjednom mi je palo na pamet da mu nikad nisam vidio oči.

I znao sam da se uzalud žestim, badava prosvjedujem i nemoćno se praćakam iz klopke u koju sam upao. I shvatio sam kako je besmisleno što ga optužujem za izdaju kad između nas nikada ništa nije postojalo, niti je moglo postojati. Nikakav zavjet, nikakav ugovor. Nikada nije bilo zajednice. Mi smo možda vjerovali i živjeli za neku imaginarnu, neku željenu, neku sanjanu zajednicu, ali za što je on živio? Nisam znao. Bilo je svejedno. Njemu je put bio određen, poseban, odijeljen, kao i drugima.

Vratit će se, po bogzna koji put, mehaničan kao mrav, slijep, kratkovidan, opsjednut, stroj božji, možda tek malo transformiran da ga se tako lako ne može prepoznati, krenut će

opet prema nekom drugom cilju, s drugim pratiocima, ne znajući što ga tjera, ali nemoćan da se odupre, ravnodušan i prema rezultatu i prema razočaranjima, prema uspjehu i neuspjehu, ravnodušan prema drugima jer je ravnodušan prema sebi.

Mi smo bili gotovi svaki na svoj način. Sudbine su nam bile ne samo odmjerene i dosudene nego i pokazane, da znamo što nas čeka. I sažalivši se nad Rokom, sažalio sam se nad sobom: nije mi preostalo drugo nego da ostanem ovdje kao ovaj fratar, pomiren s ruševinama svoga svijeta, ili da krenem dalje kroz druge ruševine, dalje, dok ih ima i dok mogu.

- Ja se ne vraćam - rekao sam još jednom. Sad kad je meni samom postalo jasno da mi nema povratka, smirio sam se i prihvatio ono što ionako neminovno dolazi. - Mora da negdje nešto ipak postoji neka staza, vododerina, nogostup da se može na drugu stranu - rekao sam tješeci se. Kad nije bilo dalje, i naši su stari znali sagraditi kakav hodnik da se spasu. Možda se može.

- Možda - rekao je Roko - svak ima pravo da pokuša.

- Kako bilo da bilo - rekao sam - ovdje ne mogu ostati nikako. Hvala na svemu. Možda ćemo se vidjeti jednom.

- Možda - rekao je Roko ravnodušno - iako ne vjerujem.

Tako smo se oprostili, Roko i ja, da se nikada više ne vidimo. Ni fratra ni samostan nisam više nikada vidio, iako sam ih kasnije pokušavao pronaći. Ali povratka nije bilo. Morao sam dalje.

URUŠENIM STUBAMA DOLJE, dolje, sve dublje u vlažnu zagušljivu tamu. Silazio sam noseći u jednoj ruci lojanicu, drugom se oslanjajući o zidove, slijepo opipavajući nogom razrovane, u tlo usječene stube. Lojanica je nemirno titrala svaki čas prijeteći da se ugasi. Drhti li mi to ruka? Ili to struji zrak ovim podzemnim hodnikom - pa znači ima nade: može se probiti do otvora na drugom kraju hodnika? Lojanica je bila toliko slaba da je od njenog svjetla tama bila samo još tamnija.

Još neko vrijeme nazirao sam iza sebe četvrtasti otvor ulaza. Nisam ni pomislio da bih se mogao vratiti. A onda, kao da slijedi moje kretanje a ne ja njegovo, hodnik je naglo zaokrenuo nekamo u utrobu zemlje zakrivajući otvor od mog pogleda, prekinuvši do kraja niti koje su me vezale s vanjskim svijetom.

Najednom sam bio sâm. Ispred mene i iza mene bila je tama hodnika. Osjetio sam se konačno beskrajno osamljenim.

Nema strašnijeg mraka od mraka samoće u kojemu slabašno i preplašeno svjetluca žizak jedne jedine svijesti. Činilo mi se da je moja svijest slabija od lojanice koju držim u ruci. Kako obje pokazuju jednako mali dio svijeta – pomislio sam – besmislen krug u mraku. Nerazumljivi mistični crtež kamenja i korijenja na stijenci hodnika, gdje mahovine i blijedosive gljivice piju vlagu. I moraš se pažljivo držati te stijenke, kao što se neplivač drži obale, jer čim se otisneš, krug svjetla ne doseže dovoljno daleko da bi ti bilo što pokazalo pravac na neprozirnoj pučini mraka, i onda naletiš na suprotan zid (ili je to taj isti?), jednako vlažan i studen, jednako besmisleno iscrtan tajanstvenom hadskom geologijom, i tako u neprestanom cik-caku, u dječjoj igri spasa između dva zida nalaziš smjer kojim te zemlja vodi, ali kamo ideš, kamo te vodi – ne vidiš.

Dok pod nogom krckaju kosti onih koji su tu bili prije tebe.

Ispunjaš mrak vlastitom maštom i lako možeš poludjeti. Hoću li izdržati do kraja? – pitao sam se. Hoće li biti dovoljna ova lojanica da me dovede do izlaza? Put je tako dug a svijeća kratka.

*U podrumu je tama,
a zašto da je tama ...*

pjevušio sam poblesavjelo, drhtavim glasom, kroz zube, pjesmicu što mi je neočekivano stigla negdje iz tame djetinjstva da me podrži i ohrabri u ovoj kasnijoj i strašnijoj tami. Napredovao sam sporo u njenom ritmu, drhteći, tapkajući dlanovima po zidu, obilazeći oprezno urušenja, otklanjajući pred licem vlažno korijenje koje je tu i tamo visjelo sa stropa hodnika poput mreže kakvoga divovskog pauka.

Ovo korijenje, pomislio sam s čežnjom, to je od stabala koja rastu negdje gore, visoko iznad mene, i udišu slobodan zrak, velika krošnjata stabla na vjetru. Nemoćno sam ih dodirivao rukom: moja se strašna želja očajnički verala spletom žila prema površini. Korijenje, vi nebesa čista!

I gacao sam dalje po mekom, gnjecavom tlu, plazeći uz zidove hodnika poput kakvog bolesnog podzemnog polipa, dodirujući preplašenim prstima čas kamen, čas pukotinu, čas blato, čas korijenje; napredovao sam korak po korak šupljom cijevi zemlje, i činilo mi se da se ne približavam ničemu već da se samo udaljujem: sa svakim korakom odlazio sam sve dalje od

svega što sam poznavao, što je za mene nešto značilo, što je imalo nekakav smisao u onom životu koji je ostajao iza mene. Činilo mi se da se od samoga sebe udaljujem.

*U podrumu je tama,
a zašto da je tama ...*

Neka životinja projurila je ispred mene. Šišmiš? Štakor? Zmija? Odjednom sam osjetio da je tama oko mene napučena. Znao sam: moja ih lojanica ne može osvijetliti, ali životinje su tu negdje, nadohvat ruke, pod nogama, pred licem. Zaustavio sam se na uskom otočiću svjetla, ne usuđujući se krenuti dalje. Bio sam ukočen od gađenja i straha. Čim sam stao, stalo je i šuškanje. Stajali smo tako neko vrijeme, životinje i ja, nastojeći da se razumijemo kroz tamu koja nas obavija. Primite me, starijosjedoci, zamolio sam ih kao da tražim milost, ponizno. Oprostite uljezu.

A onda, postupno se privikavajući na tamu i na moje suputnike kroz nju, pomislio sam: ni ovo ne može biti najgore mjesto na svijetu, ne može biti bezizlazna klopka, i ovdje se može živjeti kad životinje tu žive. Što mogu one, mogu i ja – još bolje. I kao pravi samotnik, zakoračivši opet, upućujući se dalje hodnikom, gotovo sam poželio da ih opet čujem – pratilje na mom samotnom putu.

Hodam strpljivo dalje i slušam ih u mraku. Zatim se postupno sve to šuškanje, migoljenje i pretrčavanje, nevidljivi život podzemlja, pretvara u koračanje. U prvi čas mislim: to moji vlastiti koraci višestruko odjekuju u zavijucima tunela. Ali onda čujem kako se mojim koracima pridružuje zvuk mnogih nevidljivih nogu. I znam da imam društvo. Nisam više sam. Vidim i svjetlucanje u tami – jesu li to oči, sječiva, baklje, toke na oklopima? Cijela jedna šutljiva vojska, maršira uz mene bez glasa.

Svuda su oko mene u gustom mraku koji vrvi od života. Osjećam s njima nijemu zajednicu. A onda, i ne videći ih, prepoznajem ih u tami: to su moji preci oko mene. Moja dva djeda koja su za mene stvorila kopno i more – jedan ratar a drugi pomorac – moj otac možda, i mnogi drugi, mnogi dragi pokojnici, neki od njih još u krznu ili kožuhu, neki u surki ili pod kalpakom, neki u oklopu, kraljevi i pjesnici među njima, svi moji preci koji su ovuda, istim tamnim hodnikom, prošli nekoć davno isti neizvjesni put, tražeći spas pred neprijateljima, pred osvajačima, pred svijetom, pred sobom.

Ulazili su jedan za drugim, kroz vrijeme, u spasonosnu tamu, i sada još uvijek, neki već stoljećima, još uvijek idu u beskrajnoj povorci kao rijeka koje sam dio. I odjednom znam, zahvaljujući njima, mnoge odgovore: mrtvaci nisu mrtvi, zatvoreni u nišama grobova, već struje pod zemljom poput hranjivih sokova, napajajući svijet. I znam sada da moj put, moje traženje nije besmisleno, jer nisam sam nego pripadam ovoj rijeci što neprestano teče, i nastavljam ih, nastavljam njihov put, ne samo svoju malu privatnu stazicu kroz besmisleno vrijeme, kroz mračnu utrobu svijeta, nego i njihovo stremljenje prema cilju koji mi još nije dano vidjeti, ali koji mora postojati. Oni će u meni doći korak dalje prema tom cilju, kao što sam ja u njima došao dovdje gdje jesam. Kao što ću ja možda jednoga dana u svome potomstvu doći do samoga cilja.

Koračao sam živahnije i smjelije. Treba samo nastaviti, ne predavati se, ne odustajati. Tvoja dionica puta je kratka i mučna, ali s tobom ide armija ispod zemlje. A zveket nevidljivih mačeva, šuštanje mantija, zvuk sjetne lutnje i bezbrojni koraci ispunjavali su moju tamu. Poklonivši mi život, vi živite u meni, poručio sam djedovima u tami. Budite mirne, duše pokojnika, vaše se putovanje nastavlja.

I povjerovavši sada da moj put nije samo jedini nego i pravi – ta nisu li mi ga preci pokazali – ponadao sam se divlje, luđački, očajnički, da spasa zaista ima kao što nam je bilo obećano, i prožet sav tom nadom, dok mi je svaka žilica drhtala groznicom ispunjenja, pohitao sam iz sve snage (posljednjom snagom, još jedan nadljudski napor) prema izlazu, vijugavim ali spasonosnim hodnikom, nadajući se da iza sebe ostavljam ne samo ovo podzemlje nego i sav onaj život koji me je do tog podzemnog hodnika doveo; i to podzemlje i taj život u meni se, u mom prijelazu na drugu stranu, transformiraju u apoteozu, posvećuju, iskupljuju.

I kad sam pred sobom ugledao, nakon dugog putovanja kroz mrak, svijetlu točku izlaza, odbacio sam lojanicu da bih mogao što brže stići, i krenuo sam zasljepljen svjetlom slobode, posrćući i bauljajući, padajući i dižući se, prema otvoru, drhteći od unutarnje radosti, sreće, likovanja, kao da sam izvojtio neku veliku, blistavu pobjedu nad mrakom, nad prošlošću, nad svijetom, nad sobom.

Možda sam zaviknuo od radosti. Možda sam zapjevao kakvu od rodoljubnih, pobjedničkih pjesama koje su i moji preci

pjevali, nešto kao *Prosto zrakom ptica leti* ili *Na vojsku, na vojsku vitezi izbruni*, ili sam možda samo vikao "Za mnom, za mnom" ili "Naprijed", ili sam naprosto urlao kao vuk, što je zapravo svejedno u ovako domoljubnim i velikim trenucima, i jeka struka jeka iz tunela odgovarala mi je, što se mom zaglušenom uhu činilo kao da cijela moja podzemna vojska pjeva sa mnom u skladnom himničkom koru, marširajući sa mnom, izlazeći sa mnom na slobodu. Cijeli podzemni hodnik grmio je od naše junačke pjesme.

A onda sam naglo istrčao. Poluslijep od napora, zablješten svjetlom, zadahtan i uzbuđen, sretan kao nikada u životu, u prvi čas nisam ni vidio gdje sam. Onda, osjetivši da sam na otvorenom, stao sam i pogledao oko sebe.

Stajao sam tako ne znam koliko, možda samo časak, a možda satima ili danima. U meni su umirali svjetovi. Činilo mi se: ništa nije teže podnijeti. Iza mene je još uvijek grmjela jeka iz tunela: možda je moj glas zaostao iza mene da živi tamo svojim posebnim podzemnim životom, a možda su se to zaista glasali preci. Ali to nije bila pjesma. Bio je to grohotni, strašni, šuplji, mehanički smijeh. Tako se samo preci znaju nasmijati. Učinilo mi se, načas, da među njima čujem Rokov glas.

A onda je i to prestalo.

Nalazio sam se u golemom, sivom, valovitom kamenjaru što se prostirao u nedogled. Nebo je bilo prevučeno zavjesom oblaka i difuzna je mjesečina sablasno obasjavala krajolik. Ničega nije bilo u tom krajoliku, kuća ni raslinja, čovjeka ni zvijeri – samo goli kamen i blijedosiva mjesečina, otrovna poput žive. Nebo je bilo niže nego ikada. Stupio sam u taj svijet, ali nisam čuo vlastitog koraka. Bilo mi je kao da gazim ne po kamenju, nego po gomilama vune, u magli dubokoj do gležanja. Bilo je to kao neko sablasno novo rođenje na gluho tlo. Ništa. Ništa. Ništa.

Gdje sam? pitao sam se nijemo, stojeći u tom skamenjenom ničem, osjećajući da sam zauvijek izgubljen i da mi je od svijeta nada, od svega znanja, od cijelog bića ostalo samo pitanje: Gdje sam? Što je sa mnom? Što je sa svijetom?

Stajao sam i osjećao kako se rušim kao kakva građevina: pucaju arkade, padaju svodovi, naginju se i raspadaju čipkasti tornjevi u meni. Sve se može izdržati osim ovoga konačnog, posljednjeg razočaranja. Činilo mi se da nije dovršen samo jedan kratki izlet, nego cijeli moj život. Ostalo mi je samo da tupo, bez

želja i bez snova, odživotarim do svog fizičkog kraja u ovom svom, nijemom, neproničnom svijetu.

Možda nikada i nije bilo drugog svijeta, rekao sam samome sebi, kao da se opravdam. Možda sam u ovoj pustoši od početka, možda smo svi u njoj od početka, samo mi nije bilo dano da je vidim tako jasno kao sada. Možda se nikad nisam ni maknuo odavde. Možda nisam krenuo ni na kakav izlet. Možda je ovo zapravo blagovijest, spas. Možda je ovo ona konačna sloboda kojoj su preci toliko težili, i ja sam na cilju.

Ali onda su mi se oči postupno privikle na svjetlost, ma kako da je slaba bila svjetlost; ma kako da su oči bile željne obmane, pronikle su maglu od sparine i mjesečine i vidio sam jasno, sve jasnije, da je svijet u koji sam stigao isti onaj svijet iz kojeg sam krenuo, vidio sam da stojim na rotoru krajolika, u samom središtu kruga, i shvatio sam da nisam nigdje drugdje nego na svome mjestu.

I što sam drugo mogao nego da ga prihvatim? Što mi je, nakon svega, preostalo? Pognuo sam glavu i zakoračivši u krajolik prihvatio sam kamenu stazu pod nogama, prihvatio sam trnovo šiblje koje me greblo po golim rukama, prihvatio sam glad i žeđ i bol na našuljanim tabanima koji će me mučiti dok ne dođem do nekog ljudskog skrovišta, prihvatio sam cijeli taj dobro poznati, banalni i jalovi krajolik koji mi je bio pred očima sve otkako smo krenuli na ovaj pohod.

MNOGA SAM IMENA U OVOJ PRIČI SAMO IZMIJENIO. Jedno sam morao posve izmisliti: Gradina. Probrao sam ga na sreću iz beskrajnog niza neutralnih imena koja bi mogla pristajati tom mjestu, a koja opet svojom pripadnošću nekom drugom mjestu neće zavesti tebe, čitatelju, pruživši ti umjesto mirisa i boje *mogu* mjesta, miris i boju svoga pravog izvora.

Izabrao sam ga iz dugog niza imena što sam ih sâm sebi deklamirao po mučnom i vijugavom redosljedu mojih pokušaja da se prisjetim pravoga – izredao sam ta imena u besanim noćima, u zaustavljenim trenucima, u čekanjima na autobusnim postajama, u lijenim siestama poslije ručka, u dugoj dokolici svoga promašenog života. Izgovarao sam ih očajnički, kao kopile koje pokušava da se sjeti utrobe iz koje se rodilo.

U početku sam se grozničavo trudio, listajući indekse geografskih atlasa, sustavno prelazeći kvadratni milimetar po

milimetar specijalnih mapa, pretresajući svoje zbrkano pamćenje kao kakvu prašnjavu ropotarnicu, u kojoj čovjek, prije nego što je spali, želi naći kakvu zametnutu obiteljsku uspomenu.

Mučio sam se i znojio od nemoći da se sjetim: Činilo mi se katkad: na jeziku mi je, eto, na, sad ću ga izgovoriti, i naprezao sam se, ne usuđujući se dugo da ga oblikujem usnom šupljinom, bojeći se razočaranja koje bi neminovno nastupalo kad bih začuo svoj glas kako artikulira neko tuđe, beznačajno ime. Ime bi mi se približavalo iz nejasne semantičke magme, poput kakve začarane ljepotice koja se raspline čim rukom posegnemo za njom.

Kasnije, već naviknuvši se na niz razočaranja i poraza u borbi s vlastitim pamćenjem, prisjećanje mi je prešlo u naviku, neku vrstu duhovnog pasijansa, igru za skraćivanje ovoga praznog i besmislenog života. Sjedio bih negdje uz vino, u kući ili u krčmi, i pokušavao naći ime koje mi više nije bilo važno. Ali ništa mi drugo nije ostajalo. Zatim više nisam zapravo ni znao čega se to ja nastojim sjetiti, i dokono sam, iz navike, prekapao prašnjave folije sjećanja za bilo čim, za bilo čim.

Iza tih napora ostao bih iscrpljen, s osjećajem konačne ograničenosti, s dubokim iskustvom nemoći, nepotpunosti, kao kakav doživotni robijaš iza očajničke onanije.

U prvo vrijeme pitao sam ljude. Ljudi su me u početku slušali, kasnije samo gledali i klimali glavama.

– Kad takav stručnjak kao što je profesor doktor taj i taj nije čuo za to mjesto – rekli bi mi – odakle da mi znamo?

– Netko mora znati – ponavljao sam uporno, desperatno. – Mora postojati negdje netko tko zna.

Znali su za Beram, za Oprtalj, za Draguč, za Roč i Vizače, za Fošku i Hrastovlje, ali ono mjesto, *ono ime* nitko nije spomenuo. Pojedinci su mi sa smiješkom na usnama spominjali mjesta koja se nigdje drugdje ne spominju, toliko beznačajna, i u kojima ne samo da nitko nikad nije vidio freske nego ni išta drugo.

– Bio sam i tamo – govorio sam im. I zaista sam bio, obišao sam što god sam mogao. Nakon stanovitog vremena stekao sam osjećaj da sam svuda već bio, ne samo tu, u Istri, nego svugdje po cijelome svijetu, da sam već vidio sve što se uopće ima i može vidjeti. Ali onoga što sam tražio nije bilo. Meni su se uzalud obećavale daljine, nepoznati putovi, bijele mrlje na mapi.

– Konačno – rekao bih katkada – sve je možda od samoga početka bilo promašeno.

Raspitivao sam se već preko volje i ljudi su mi se katkada samo smijali, a katkada – znajući negdje duboko u sebi što tražim – odgovarali isto tako preko volje. Dok se svi njihovi odgovori nisu stopili u jedno jedino veliko NE. Ne, ne znamo gdje bi se nešto takvo moglo naći. Gdje je ikada tako nešto bilo, moglo biti. Biblioteka, kažeš? Samostan? Česma s glavom lava? NE.

Stajao sam onako kao kad sam izašao iz podzemnog hodnika – pred nijemim svijetom.

Tražio sam sudionike toga kratkog izleta, koji su zajedno s Rokom i sa mnom krenuli jednoga srebrnog vedrog jutra u malom šarenom autobusu da nikada ne stignu onamo kamo smo nas dvojica došli, a da ni mi nismo došli nikamo. Mislio sam: da su svi oni imali istinsku želju da dođu, da su bili malo uporniji, malo izdržljiviji, da su znali što je u pitanju – možda bismo svi mi zajedno uspjeli nekamo i stići. Ovako – znao sam – nas dvojica smo samo malo dalje od drugih otišli u nigdinu.

Tražio sam ih, ali ih nisam našao. Tražio sam kao što čovjek, za kojega se dugo misli da je izgubljen pa se vrati iz nekog zarobljeništva ili emigracije, traži svoje prijatelje. Ali moji prijatelji su nestali, rasuli se, iščezli u ratovima, u pogromima, ili naprosto u životu: u mekoj magličastoj udobnosti koja guta ljude poput živoga blata. Ili su, neki od njih, jednoga dana – kako pričaju očevici – naprosto odšetali nekamo dvoredom, ili kakvom slijepom ulicom, ili obalom mora, i nisu se više vratili. Sada se više nemam komu obratiti. Možda su svi sudionici toga izleta već pomrli. Možda je zaista tim kratkim izletom završio njihov svijet.

Tražio sam i Roka. Naravno. Zamišljao sam ga često u tisuću čvrsto urezanih slika – nijedan ih foto-aparat ne bi snimio tako čisto, tako oštro – pokušavajući da rekonstrukcijom redosljeda tih slika obnovim u pamćenju i cijeli izlet, i njegove riječi, među kojima se, kao još nerođeno dijete, u zreloj gustoj magmi, migoljio uvijek i embrio *one* riječi ... ime ... putokaz ...

Zamišljao sam ga često onako ozarenog, ushićenog, pod blijedim svjetlom večernje zvijezde, kako jedva mičući usnama šapće to ime, ime cilja pred kojim smo stajali. Trenutak je bio tako svečan, tako kratak. Obnavljao sam ga i obnavljao u sjećanju dok se nije otrcao, izbljedio, ogolio se, dok konačno moje unutrašnje oko nije gledalo samo puki šturi crtež pejzaža u kojemu smo stajali – iza nas šiblje, ispred nas na brežuljku nešto

što se više ne može točno raspoznati – pejzaž što je toliko nalikovao sivom kamenjaru u kojem sam završio to kratko putovanje.

Da sam našao Roka, možda bi mi on rekao to ime. Ovako, ime je zaboravljeno. I tako, sjedeći uz vino, katkada pomislim u bistrom trenutku: možda sam ga zaboravio od straha, a možda je upravo taj zaborav onaj spas za kojim smo toliko čeznuli. A onda opet počnem suhim usnama prebirati čislo imena.

Često razmišljam o tomu da dam oglas u novine: čovjeku uvijek ostaje kakva-takva nada. Ali znam: više ni za to nemam snage. Ali ne ljutite se ako vam ipak tako, pričajući, naklapajući, kažem: sutra, koliko sutra stavit ću oglas u novine. Učinit ću nešto.